

DALMATINSKI POGLEDI NA BANA K. HEDERVARIJA 1903.

Balać, Leon

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:927589>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET**

ZAVRŠNI RAD

**Dalmatinski pogledi na bana Khuena Hedervaryja
1903.**

LEON BALAC

Split, 2024.

Odsjek: Odsjek za povijest

Studij: Povijest

Predmet: Hrvatska povijest 19. stoljeća

DALMATINSKI POGLEDI NA BANA KHUENA HEDERVARYJA 1903.

Student:

Leon Balać

Mentor:

prof. dr. sc. Marko Trogrlić

Split, rujan 2024.

Sadržaj

1.	Uvod.....	1
2.	Prilike u Dalmaciji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće	2
2.1.	Gospodarske prilike	2
2.2.	Društvene prilike	4
2.3.	Pojava pravaštva u Dalmaciji	5
2.4.	Osnivanje i djelovanje Stranke prava u Dalmaciji.....	11
2.5.	Raskol Stranke prava	13
3.	Khuenova vladavina.....	17
4.	Odjeci Khuenove vladavine	21
4.1.	Odjek u Banskoj Hrvatskoj.....	21
4.2.	Odjek u Dalmaciji	22
4.3.	Akcije dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću	24
5.	Politika „novog kursa“	28
5.1.	Govori Ante Trumbića i don Ive Prodana na zasjedanju Dalmatinskog sabora.....	28
5.2.	Okupljanje političke snage	30
5.3.	Riječka i Zadarska rezolucija.....	31
5.4.	Slom „novog kursa „.....	33
6.	Zaključak.....	34
7.	Popis izvora i literature	35
7.1.	Izvori.....	35
7.2.	Literatura	35
	SAŽETAK	37
	ABSTRACT.....	38

1. Uvod

Austrijska pokrajina Kraljevina Dalmacija, kako se službeno nazivala nakon Bečkog kongresa 1815. godine, s glavnim gradom Zadrom, obuhvaćala je u doba austrijske uprave teritorij nekadašnje Mletačke Dalmacije. U ovom radu prikazat će se njezino gospodarsko i društveno stanje, s posebnim osvrtom na pojavu pravaštva u Dalmaciji te osnivanje i raskol Stranke prava.

Središnja figura rada je Khuen Hedervary, a fokus će biti na dalmatinskom pogledu kroz novinske članke, govore zastupnika u Carevinskom vijeću te razne organizirane akcije i proteste protiv Khuenove strahovlade. Godina 1903., poznata kao godina narodnog pokreta, donijela je velike izgrede u Banskoj Hrvatskoj, a cilj je rada prikazati kako je Dalmacija tumačila ta događanja te cijelu Khuenovu vladavinu od 1883. do 1903. godine.

Rad završava epilogom u kojem će biti prikazana protuaustrijska politika "novog kursa", koja je nastala nakon Khuenova povlačenja s vlasti.

2. Prilike u Dalmaciji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

2.1. Gospodarske prilike

„Austrijska pokrajina Kraljevina Dalmacija, kako se službeno nazivala poslije Bečkog Kongresa 1815. godine, s glavnim gradom Zadrom, obuhvaćala je u doba austrijske uprave (1814. – 1918.) teritorij nekadašnje Mletačke Dalmacije (osim Krka, Cresa i Lošinja), Dubrovačke Republike i Mletačke Albanije (Boka kotorska).“¹ Od Berlinskog kongresa 1878. pa sve do kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine njezin teritorij nije se mijenjao. Kraljevina Dalmacija imala je ukupnu površinu od 12 840 četvornih kilometara. Samo jedna petina teritorija bila je obrađena i nalazila se pod kulturama, dok je ostalo zemljište bilo uglavnom neplodno, a sastojalo se pretežito od pašnjaka i šuma. Na toj površini, u razdoblju od 1880. godine do 1918. godine, živjelo je približno od 476 100 do 645 600 stanovnika.²

Najveći broj pučanstva Dalmacije živio je na selu od rada u poljodjelstvu, šumarstvu i ribarstvu, više od 82%, dok je u svim ostalim granama bilo zaposleno manje od 18% stanovništva. Jasno je, dakle, da su ekonomske i socijalne okolnosti u pokrajini tog razdoblja bile statične i bez većih strukturalnih promjena. U drugoj polovici 19. stoljeća još uvijek je gotovo 90% pučanstva pokrajine živjelo na selu u teškim životnim uvjetima. „Krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća u poljodjelstvu Dalmacije su još uvijek prevladavali različiti tipovi feudalnih odnosa.“³

Postojala su tri osnovna oblika feudalnih odnosa: kmetstvo i polovištvo, kolonat ili težaština i liveli. Kmetški odnosi u Dalmaciji tretirani su kao javno - pravni odnosi, a kolonatski su tretirani kao privatno – pravni. Iako na području Dalmacije nisu postojali pogodni uvjeti za ratarsku proizvodnju, više od polovice obradivih površina u Dalmaciji bilo je zasijano žitaricama, a najviše se sijala pšenica, ječam i kukuruz. Iako su žitarice bile zasađene na više od polovine obradivih površina, vinogradarstvo je bilo daleko najvažnija i najznačajnija grana poljoprivrede u Dalmaciji. U doba najveće konjunktore od godine 1875. do 1894. u Dalmaciji se proizvodilo prosječno 1 214 328 hektolitara vina godišnje, a u rekordnoj 1888. godini čak 1 713 580 hektolitara. Najteži udarac dalmatinskom vinogradarstvu zadala je je vinska klauzula. Vinska klauzula omogućavala je uvoz jeftinog talijanskog vina uz minimalne carine, a u Dalmaciji je došlo do još većeg siromašenja i iseljavanja pučanstva.⁴

¹ Marjan Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvoga svjetskog rata*, Zadar, 1998.,13.

² Isto, 14-15.

³ Isto, 26.

⁴ Isto, 28.

Druga po značenju gospodarska grana u pokrajini bilo je maslinarstvo. Potkraj 19. stoljeća rasla je potražnja za maslinovim uljem kao začinom i sredstvom za konzerviranje ribe. Od godine 1887. do godine 1895. godišnje se prosječno proizvodilo 90 000 hektolitara maslinovog ulja. Iako je u Dalmaciji bilo mnogo prostranih pašnjaka, stočarstvo nije dostiglo potreban nivo razvoja. Ovčarstvo i kozarstvo bili su najzastupljeniji, dok je krupne stoke bilo malo zbog nedostatka kvalitetnih pašnjaka i livada.⁵

Industrija u Dalmaciji slovila je kao jedna od najsiromašnijih i najnerazvijenijih pokrajina u austrijskom dijelu Monarhije, u Cislajtaciji. Proizvodnja cementa bila je najvažnija industrijska grana, a u Dalmaciji se koncem 19. stoljeća otpočelo s većom proizvodnjom vapna, cigle i drugih glinenih proizvoda. U Dalmaciji se također tradicionalno proizvodio dobar kamen, osobito na otocima Braču, Hvaru i Korčuli. Loša prometna povezanost Dalmacije sa zaleđem i drugim dijelovima Austro – Ugarske kočila je razvitak dalmatinske privrede, trgovine i industrije. Jedina izravna veza između Dalmacije i njezina zaleđa do 1901. bile su loše ceste preko kojih se odvijao manji robni promet. Iako su u Dalmaciji krajem 19. stoljeća bile izgrađene neke krnje željezničke pruge, Siverić – Split – Šibenik 1877. i Siverić – Knin 1888. „U nastojanju da onemoguće čvršću integraciju hrvatske nacije i ujedinjenje hrvatskih zemalja, kako bi njima što lakše i duže vladale, austrijske i mađarske političke vlasti nisu željele željezničkim putem povezati Dalmaciju s Banskim Hrvatskom.“⁶ Zbog loših prometnih veza i svog položaja na moru najveći dio trgovine Dalmacije odvijao se morskim putem, a središte svih prometnih puteva bilo je u lukama Trsta i Rijeke.

⁵ M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 31.

⁶ Isto, 36.

2.2. Društvene prilike

Pučanstvo Dalmacije moralo je plaćati relativno visoke državne poreze, te pokrajinske i općinske prireze, a kmetovi i koloni imali su još posebne obveze prema vlasnicima zemlje.⁷

U Dalmaciji nisu dokinuti stari feudalni odnosi sve do kraja Austrijske uprave. Koloni, kmetovi, seljaci, koji su uzimali zemlju u najam, plaćali su porez državi na katastarski prihod i imali su velike obveze u obliku tlake i daća prema vlasnicima zemlje, a te obveze su se kretale od jedne desetine do jedne polovine prihoda.⁸ „Podmirujući mnogobrojne poreske obveze i otkupljujući zemlju od zemljoposjednika, dalmatinski seljak sve do kraja Prvoga svjetskog rata živio je u teškim prilikama.“ Uvjeti su bili toliko teški da je njemu i njegovoj obitelji stalno prijetila oskudica i glad.⁹

Za teške životne uvjete dalmatinskog seljaka, pored zemljovlasnika i austrijskih vlasti, veliku odgovornost snosi Dalmatinski sabor te građanske političke stranke i njihova čelništva. Budući da su političke stranke u svojim redovima i Saboru imale mnogo utjecajnih zemljoposjednika. Narodna stranka, Autonomaška stranka i Srpska stranka nisu se zalagale za ukidanje starih agrarnih odnosa. Osim seljaštva, u teškom životnim uvjetima nalazilo se i dalmatinsko građanstvo. Građanstvo je radilo u vrlo teškim uvjetima od 10 do 15 sati na dan za malu dnevnu plaću, koja se sve do 1900. godine kretala od 0,50 do 2 krune, a nakon toga i do 4 krune. Ipak, građanstvo je živjelo nešto lakše od seljaštva, jer su opće prilike u gradu bile povoljnije za život od prilika na selu. Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća javljaju se prve socijalističke ideje. Radništvo je štrajkovima, osim ekonomskih zahtjeva, sve više isticalo i svoje političke zahtjeve. Njihovi zahtjevi uglavnom su se svodili na borbu za opće i jednako pravo glasa, osmosatno radno vrijeme, potpunu ravnopravnost žena i njihovo pravo glasovanja, odvajanje crkve od države, te pravo javnog zbora, dogovora, i slobodu tiska. Prodor prvih socijalističkih ideja u Dalmaciju najviše su se suprotstavljali dalmatinski pravaši, okupljeni oko don Ive Prodana i njegovih vjersko – pravaških glasila *Katoličke Dalmacije* i *Hrvatske krune*. Ni kulturno - prosvjetne prilike u pokrajini nisu bile bolje, što se vidi iz broja pučkih škola, nastavnika, učenika i pismenih osoba. Tako je godine 1880. u Dalmaciji bilo samo 10.7% pismenih osoba, a sasvim nepismenih je bilo oko 89.3%. „Broj nepismenih je među siromašnim

⁷ Isto, 41.

⁸ Isto, 42.

⁹ Isto, 43.

seljaštvom i radništvom bio još veći, što nas ne iznenađuje ako znamo da gotovo 50% naseljenih mjesta nije imalo nikakve škole, a u zagorskim mjestima situacija je bila još i teža¹⁰

Važan dio dalmatinskog društva, mlada građanska klasa, nastaje tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Mlada građanska klasa nastaje uglavnom u preporodnom razdoblju iz redova krupnih i sitnih trgovaca, brodovlasnika, pomorskih zapovjednika, vlasnika rudnika i većih radionica, dijela bivših veleposjednika, obrtnika, kućevlasnika, lihvara, bankara, poduzetnika, zanatlija, bogatijih seljaka i dijela snalažljive inteligencije, odvjetnika, liječnika i bilježnika. Iako malobrojan sloj društva, bio je ekonomski najbogatiji i politički najmoćniji, koji je, uz vladajuću austrijsku državnu birokraciju, najviše utjecao na prilike u Dalmaciji. Srednji je sloj dalmatinske buržoazije uz potporu nižeg sloja bio i ostao glavno uporište Stranke prava i njezine radikalnije hrvatske politike. Taj sloj interes je vidio u integraciji hrvatskih zemalja, u jedinstvu hrvatske nacije i države, u okviru ili izvan okvira Monarhije. Iz tog razloga srednji sloj dalmatinske buržoazije najviše je prihvaćao pravašku politiku koja ja trebala dovesti do toga cilja.¹¹

2.3. Pojava pravaštva u Dalmaciji

Iako se prve pravaške misli u Dalmaciji javljaju još krajem šezdesetih godina 19. stoljeća, dalmatinsko pravaštvo i prve organizirane skupine nastaju tek početkom osamdesetih godina. Uvjeti za širenje pravaštva u Dalmaciji stvoreni su tek kada je 1882. godine u narodnjačke ruke pala Splitska općina. „Kao što je pravaški pokret u banskoj Hrvatskoj izrastao iz općega nezadovoljstva s nagodbenim režimom i njegovim provođenjem interesa mađarske vlade, tako se i u Dalmaciji javlja pravaštvo kao reakcija na nemoć Narodne stranke za odlučniju političku akciju radi ublažavanja gospodarske stagnacije“¹²

Pravaštvo u Dalmaciji već se od svog postanka razlikovalo od pravaštva u Hrvatskoj. Nitko od dalmatinskih pravaša nije osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća javno zastupao Starčevićovo stajalište o ujedinjenju svih hrvatskih zemalja i stvaranju potpuno samostalne i suverene Hrvatske izvan okvira Dvojne Monarhije.¹³ „Do početka 90-ih godina 19.

¹⁰ M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 47.

¹¹ Isto, 48–49.

¹² Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo*, Zagreb, 2000., 658.

¹³ Isto, 122.

stoljeća u Dalmaciji su nastale tri pravaške skupine, koje je radi uspješnijega političkog djelovanja trebalo ujediniti u jedinstvenu Stranku prava.“¹⁴

Najprije se javlja pravaška skupina don Ive Prodana. Svećenik don Ivo Prodan prvi je čovjek koji se u Dalmaciji svjesno i potpuno otvoreno opredijelio za pravaštvo, Stranku prava i njezin državotvorni program. „Unatoč mnogim poteškoćama na koje je nailazio, on krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina počinje sustavno širiti, propagirati i zagovarati pravaške ideje; najprije kroz pisanje Katoličke Dalmacije, a zatim preko manjih brošura i drugih glasila koje je pokretao, uređivao i tiskao u svojoj tiskari.“¹⁵ Šireći pravaške misli iz Banske Hrvatske i okupljajući nove pristalice, don Ivo Prodan 1883. u Zadru formira prvu vjersko – pravašku skupinu i sebe naziva starčevićancem. Jezgru prve dalmatinske pravaške skupine u početku su činili: novinar don Ivo Prodan, Antun Dean i Pavao Luka Relja. Koncem 1883. i početkom 1884. godine pokreću, uređuju i izdaju prve pravaške listove *Stekliš i Pravaš*.¹⁶ „Na samom početku 1884. Prodan, najprije u nekoliko članaka pod naslovom *Naš program*, a poslije i u posebnoj tiskanoj brošuri, objavljuje vjersko – politički programu kojemu ostaje vjeran do kraja života. To nije bio samo njegov politički program nego i program prva dalmatinske pravaške skupine, program *Katoličke Dalmacije* i ujedno prvi politički program svih dalmatinskih pravaša, koji su se upravo počeli okupljati oko programa stranke prava u Dalmaciji.“¹⁷ Don Ivo Prodan svoj program podijelio je u dva dijela, vjerski i politički. U vjerskom dijelu, pod naslovom *Bog*, on raspravlja o Bogu i rimokatoličkoj vjeri, a u drugom dijelu, pod naslovom *Hrvatska*, govori o cjelovitom rješenju hrvatskoga nacionalnoga i državnog pitanja u okviru Monarhije. Ideal don Ive Prodana bio je i ostao jedinstvo prvoga i drugoga dijela programa, Boga i Hrvatske, odnosno potpuno ujedinjenje hrvatskog katoličkog naroda i stvaranje samostalne i ujedinjene hrvatske države od Mure, Drave, Dunava i Drine do Jadrana. I *Pravaš* i *Stekliš*, a većim dijelom i Prodanova *Katolička Dalmacija*, bile su pravaške političke novine, koje su imale cilj širiti pravaške misli, promicati hrvatstvo i pravaštvo, te unaprjeđivati pravašku politiku.¹⁸ Pravaši okupljeni oko don Ive Prodana i njegova glasila već osamdesetih godina 19. stoljeća pozivaju narodnjake da napuste prazne snove o slavenstvu, jugoslavenstvu i narodnjaštvu, ta prihvate hrvatsko ime, hrvatstvo i hrvatsko državno pravo, te da u tom pravcu dalje usmjeravaju narodnu borbu. Prodan se žestoko protivi programu Narodne

¹⁴ Marjan Diklić, „Stranka prava u Dalmaciji krajem XIX. I početkom XX. stoljeća“, *Pravaštvo u hrvatskome političkome i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, Zagreb, 2013., 103.

¹⁵ Marjan Diklić, *Don Ivo Prodan. Političko djelovanje i parlamentarni rad*, Zagreb, 2003., 21.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, 22.

¹⁸ M. Diklić, *Don Ivo Prodan*, 133.

stranke jer ne ističe dovoljno hrvatstvo niti spominje ujedinjenje hrvatskih zemalja. Don Ivo Prodan Narodnoj stranci predbacuje vjernost sustavu iako on ne dopušta ravnopravnost jezika s talijanskim i sprečava gospodarski napredak.¹⁹

U proljeće 1884. godine došlo je do otvorenog sukoba između don Mihovila Pavlinovića, glavnog ideologa Narodne stranke, i don Ive Prodana, vođe dalmatinskih pravaša. Sukob je započeo preko osobnih pisama glavnih sudionika i stranačkog tiska, koji je objavljivao prosvjede i pouzdanice, a zatim se nastavio preko posebno tiskanih brošura, Pavlinovićevih *Hrvatskih razmišljanja* te pravaškog odgovora u knjižici *Razmišljaji i istina*. Iako je sukob imao i političke aspekte, nije se prvenstveno odnosio na političke i ideološke razlike, budući da je Pavlinović bio jedan od idejnih prethodnika Prodanovog pravaštva. U pozadini je zapravo bila borba za preuzimanje kontrole nad uredništvom Katoličke Dalmacije te stjecanje uprave i većinskog vlasništva nad njegovom katoličkom hrvatskom tiskarom, čime bi se to oduzelo iz Prodanovih ruku. Sukob Pavlinovića i Prodana, koji najbolje svjedoči o snazi mladog dalmatinskog pravaštva, posebno u sjevernoj Dalmaciji, brzo se smirio, ali je tiho tinjao sve do Pavlinovićeve smrti 1887. godine, a zatim se nastavio. Čak i nakon toga, don Ivo Prodan i njegova pravaška grupa nastavili su oštro kritizirati vladajući dualistički režim, narodnjake, autonomaše i Srbe. Potrebno je naglasiti da nezadovoljstvo s politikom i taktikom Narodne stranke nije dolazilo isključivo iz redova dalmatinskih pravaša, već i iz redova Narodne stranke. Te nezadovoljnike predvodio je don Mihovil Pavlinović, a nakon njegove smrti Juraj Biankini. Sve veće nesuglasice, napetosti i sukobi unutar redova starih narodnjaka neizbježno su vodili prema stranačkom raskolu, do kojeg je gotovo došlo već 1888. godine, kada se u zastupničkom klubu Narodne stranke raspravljalo o sadržaju i slanju adrese caru i kralju Franji Josipu I. Tada je Biankini tražio da se u adresu uključi i zahtjev za ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, na što se oportunistička struja, predvođena Mihom Klaićem i Filomenom Gajom Bulatom, oštro usprotivila. Raskol je izbjegnut jer je Biankini odustao od svog zahtjeva. No, tijekom 1889. godine, prilikom donošenja novog stranačkog programa, oportunistička struja djelomično je morala popustiti. To se najviše vidi u dodavanju hrvatskog imena stranci, koja se od tada službeno zvala Narodna hrvatska stranka. Unatoč nazivu stranke Prodan je oštro kritizirao najnoviji narodnjačko – politički program, posebice drugu i treću točku, u kojima se priznaje postojanje i ravnopravnost Srba te odstupa od kontinuirane borbe za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.²⁰

¹⁹ M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 667.

²⁰ M. Diklić, *Don Ivo Prodan*, 30–31.

Sredinom 1880-ih godina, pretežito u srednjoj i južnoj Dalmaciji, nastaje liberalno – pravaška skupina na čelu s Antom Trumbićem i Franom Supilom.²¹

Njihova koncepcija liberalnog pravaštva temeljila se na tri idejna izvora: Pavlinovićevo shvaćanje narodnjačke ideologije, Starčevićeve pravaške ideje i snažna tradicija Narodne stranke u Dalmaciji, ali uz kritiku njezine oportunističke politike. Suradnja Trumbića i Supila uspostavljena je zahvaljujući sličnim političkim uvjerenjima do kojih su posebno došli: Supilo kao urednik *Crvene Hrvatske* u Dubrovniku i Trumbić kao mlad odvjetnik u Splitu.²²

“Supilo u Dubrovniku 7. veljače 1891. godine pokreće *Crvenu Hrvatsku*. To je bio prvi hrvatski politički list kojemu je temeljni zadatak bio artikulacijom građanske i nacionalne ideologije utvrditi Dubrovniku hrvatsko identitetsko obilježje.²³ “Značaj lista je ,doduše, posljedica posebnoga stanja u Dubrovniku nakon srpsko – autonomaške pobjede na gradskim izborima, a uređuje ga neiskusani mladić“²⁴

U *Crvenoj Hrvatskoj* Supilo je desecima tematskih članaka i uvodnika predstavio svoju pravašku ideologiju, koja je bila na „tragu zrele pravaške ideologije“. Frano Supilo prvi je u Dalmaciji jasno izložio moderni politički program ostvarenja nacije–države. Supilo u svom programu nije bio opterećen dogmama Mihovila Pavlinovića i Ante Starčevića, a u nacionalnu ideologiju njegovog pravaštva bio je uključen niz građanskih elemenata. Supilo ne prihvaća Starčevićeve tvrdnje da srpski narod ne postoji i da su oni koji se nazivaju Srbima zapravo "hrvatski izrodi" ili pripadnici "tuđe pasmine". Iako i on smatra da postoje Hrvati koji se nazivaju Srbima, vjeruje da postoje i pravi Srbi, srpskog podrijetla, s kojima zajedno činimo jedan narod. Odbacuje Starčevićev oštar jezik i ne vidi "dvije socijalne kaste, od kojih je jedna potpuno dobra, a druga potpuno zla", već prepoznaje političke stranke koje imaju i greške i zasluge. Za razliku od Starčevića, Supilo cijeni Jugoslavensku akademiju, ali želi da se što prije preimenuje u Hrvatsku.²⁵

Usporedno pokretanju lista, Supilo ustrojava u Dubrovniku i Stranku prava. Supilo s formiranom strankom i jasnim stavovima te novinama u javnosti širi pravašku misao kojoj je temeljni cilj ujedinjenja hrvatskih zemalja. „Sam odnos *Crvene Hrvatske* i *Dubrovnika*, kao i uređivačkih koncepcija listova, može se podijeliti na tri faze. Prva je trajala do okončanja vlasti dubrovačkih srbokatolika i autonomaša u Općini 1899. Tada Hrvati na čelu sa Supilom i

²¹M. Diklić, “*Stranka prava u Dalmaciji krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*“, 104.

²²Ivo Petrinović, *Ante Trumbić*, Split, 1991., 31.

²³Barbara Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska i pravaši – hrvatski nacionalizam u Dubrovniku početkom 20. stoljeća.*, Zagreb – Dubrovnik, 38.

²⁴M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 687.

²⁵M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 688.

Čingrijom, uz pomoć *Crvene Hrvatske*, preuzimaju vlast u Dubrovniku. Druga faza je svojevrsno razdoblje približavanja Srbima. Vrijeme je to odlaska Frana Supila u Rijeku i političkih promjena kada *Crvena Hrvatska* podržava dalmatinsku politiku narodnjaka koja je vodila prema *novom kursu Dubrovnika*. Treću fazu novinskog djelovanja obilježila je „sloga“ *Crvene Hrvatske i Dubrovnika*.²⁶

Ante Trumbić je pravaški utjecaj prihvatio u studentskim klupama Zagrebačkog sveučilišta, gdje su se brzo širile ideje Ante Starčevića. „Trumbić je, zapravo, iz Dalmacije nosio utjecaj tradicije Narodne stranke, što je u zagrebačkoj sredini prošireno idejom hrvatskoga državnog prava i antidualističkim stajalištem.“²⁷

Razlike između Trumbića i Supila sastoje se u tome što je Trumbić više pod utjecajem ideja Ante Starčevića, pa inzistira na hrvatskom državnom pravu, dok Supilo zastupa državno i prirodno pravo naroda. S druge strane, Antu Trumbića i Franu Supila čvrsto povezuje zahtjev za ujedinjenje hrvatskih zemalja na temelju narodnoga i državnog prava, što će značiti samostalnost Hrvatske u okviru trijalizma.²⁸

Protivnici ideje o samostalnoj hrvatskoj državi nisu bili samo Nijemci i Mađari, nego i unutrašnji, kao što su domaći talijanaši i politički predstavnici Srba.²⁹ Početkom devedesetih godina 19. stoljeća Trumbić je nastavio s još žešćom kritikom Narodne hrvatske stranke i njezinih prvaka, a osobito je kritizirao Bulatove splitske narodnjake. Trumbić je uporno kritizirao narodnjačku oportunističku politiku i ukazivao na njihov kukavičluk i stalnu popustljivost prema vladama u Beču i Zadru. Prikazao je njihovu nemoć u rješavanju bitnih gospodarskih i političkih pitanja u Dalmaciji, poput onog s Italijom iz 1891. kada je vinskom klauzulom nanesena ogromna šteta dalmatinskom vinogradarstvu i gospodarstvu u cjelini.³⁰

Uz kritiku Narodne hrvatske stranke i stalno jačanje pravaštva Trumbić je proširio i učvrstio svoje suradničke veze i uspostavio je kontakte s mnogim mlađim dalmatinskim pravašima i nezadovoljnim narodnjacima poput Smodlake, Mihaljevića, Perića, Ljubića i Biankinija.³¹

Značajniji poticaj ubrzanom razvoju dalmatinskog pravaštva dogodio se 1890. godine, kada su 26. kolovoza, prilikom otkrivanja spomenika fra Andriji Kačiću Miošiću u Makarskoj, Dalmaciju posjetili brojni istaknuti pravaši. Među njima su se posebno izdvajali Fran

²⁶ B. Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska i pravaši*, 42.

²⁷ Ivo Petrinović, *Politička shvaćanja Ante Trumbića*, Split, 10-11.

²⁸ I. Petrinović, *Ante Trumbić*, 31–32.

²⁹ Isto, 32.

³⁰ M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 180.

³¹ Isto, 181.

Folnegović, August Harambašić, Eugen Kumičić, Grga Tuškan, Erazmo Barčić i Josip Frank, koji tada još formalno nije bio član Stranke prava. Od dalmatinskih pravaša istaknuli su se don Ivo Prodan, dr. Ante Trumbić i Fran Supilo. Uz pravaše, svečanosti su prisustvovali i vodeći ljudi Narodne hrvatske stranke, Miho Klaić i Pero Čingrija. Sama proslava imala je kulturno, i izuzetno nacionalno političko značenje. Svečano otkrivanje spomenika Kačiću 1890. godine u Makarskoj, gdje su se mnogi mladi pravaši iz različitih krajeva prvi put susreli, međusobno zbližili, razmijenili iskustva i bolje upoznali, te bili prisutni u velikom broju i značajnom predstavništvu, istaknulo je uspjeh banovinskog pravaštva u Dalmaciji. Ovo je ujedno pokazalo snagu mladog dalmatinskog pravaškog pokreta, koji tada još nije bio stranački organiziran.³²

U prvoj polovici 1892. godine u Dalmaciji se, pored Prodanove i Trumbić – Supilove pravaške skupine javlja i treća pravaška skupina pod vodstvom Jurja Biankinija, dugogodišnjeg urednika *Narodnog lista*, Pavlinovićeve učenika, štićenika, suradnika i sljedbenika u Narodnoj stranci, te dugogodišnjeg zastupnika u Dalmatinskom saboru u Zadru i Carevinskom vijeću u Beču. „U redovima stare Narodne oduvijek je bilo nezadovoljnika, a posebice otkako su narodnjaci 1870. osvojili većinu zastupničkih mandata u Dalmatinskom saboru i ubrzo potom počeli provoditi oportunističku politiku popuštanja prema Beču, zanemarujući zbog sitnih gospodarskih i političkih ustupaka čak i temeljno pitanje o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom.“³³

Iako je 1889. bio prihvaćen novi program Narodne hrvatske stranke, radikalno krilo koje je bilo nezadovoljno tim programom i narodnjačkom politikom počinje sve odlučnije i otvorenije istupati u hrvatskom nacionalnom duhu. Radikalna struja u Narodnoj hrvatskoj stranci je na početku 1892. godine postigla veliki uspjeh kada je Biankini 4. veljače bio izabran za zastupnika u Carevinsko vijeće. Prvi Biankinijev govor u Carevinskom vijeću, održan na hrvatskom jeziku, snažno je odjeknuo u Dalmaciji i Banskoj Hrvatskoj, a posebno među dalmatinskim pravašima. Ante Trumbić pohvalio je Biankinija, smatrajući da je njegov rad i nastup u Carevinskom vijeću donio više koristi Hrvatskoj nego svi drugi narodnjački zastupnici u zadnjih deset godina. Trumbić je također primijetio Biankinijev sve radikalniji stav i vjerovao je da je samo pitanje vremena kada će se on udaljiti od narodnjaka i pridružiti dalmatinskim pravašima. Biankini se priključio pravašima iz Istre u nastojanju da se osnuje nezavisni klub, sastavljen od izabranih zastupnika slavenskih naroda unutar Monarhije. Njihova prvotna zamisao bila je da svi slavenski zastupnici stupe u „parlamentarnu ligu austrijskih Slavena“, a zatim da se osnuje Južnoslavenski klub. Zbog nejedinstva do osnutka južnoslavenskog kluba

³² M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 159–160.

³³ Isto, 215.

nije došlo, pa se na kraju pristupilo osnutku hrvatsko – slovenskog kluba. Hrvatsko – slovenski klub osnovan je tek u studenome 1892. godine, pod nazivom Klub neodvisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika.³⁴

„Dugotrajna neslaganja, sukobi i previranja unutar stare Narodne hrvatske stranke, koja su se vodila između radikalne i oportunističke struje, dovela su konačno do njezina rascjepa 1892. godine. Naime, u proljeće te godine šestorica radikalnijih narodnjačkih zastupnika na čelu s Biankinijem, koristeći kao povod negativan ishod glasovanja u Dalmatinskom saboru o novim čitankama za pučke škole u kojima je namjerno bilo zatajivano hrvatsko ime, istupila su iz saborskog Kluba Narodne hrvatske stranke i utemeljila svoj posebni Hrvatski klub, blizak dalmatinskim pravaškim skupinama i Stranci prava u Banskoj Hrvatskoj. Tako se u Dalmaciji, pored stare Prodanove vjersko-pravaške i nešto mlađe Trumbić-Supilove liberalno-pravaške skupine, pojavila i treća pravaška skupina pod vodstvom Jurja Biankinija i Josipa Kažimira Ljubića. Iako su imali dobre odnose s dalmatinskim pravašima, članovi Hrvatskog kluba su tek nakon dvogodišnjeg kolebanja u lipnju 1894. godine prihvatili trijalističko-okviraški pravaški program i pristupili Stranci prava. Time je bila uklonjena i posljednja prepreka za ujedinjenje triju dalmatinskih pravaških skupina u jedinstvenu Stranku prava u Dalmaciji.“³⁵

2.4. Osnivanje i djelovanje Stranke prava u Dalmaciji

U pozivu Hrvatskog kluba navedeno je da će se osnivačka konferencija održati u Zadru 22. i 23. kolovoza 1894. godine, a glavne teme rasprave bile su prijedlog privremene uredbe o radu Stranke prava te moguće osnivanje hrvatskog političkog društva u Dalmaciji. Rasprava je trajala 12 sati i završila usvajanjem privremene uredbe o radu Stranke prava, koju je kasnije trebala potvrditi velika skupština stranke. Usvajanjem ove uredbe stvorena je jedinstvena Stranka prava u Dalmaciji, koja je ujedinila tri pravaške skupine: Prodanovu vjersko-pravašku, Trumbić-Supilovu liberalno-pravašku i Biankinijev Hrvatski klub.³⁶

Novoutemeljena dalmatinska Stranka prava istupila je na redovite izbore za Dalmatinski sabor 1895. godine. Na saborskim izborima postigla je skroman rezultat, osvojivši samo 3 zastupnička mandata. Na tim istim izborima Narodna hrvatska stranka osvojila je 23 mandata,

³⁴ Isto 216–218.

³⁵ Marjan Diklić, "Pravaštvo u Bibinjama", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol., br.48, 2006, 645-654.

³⁶ M. Diklić, *Stranka prava u Dalmaciji krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*, 112.

Srpska stranka 9 mandata i Autonomaška stranka 6 mandata. Unatoč brojnim poteškoćama novoutemeljene stranke, pravaši su izborili pobjede u kuriji vanjskih općina, koje su nekada bile glavna uporišta Narodne stranke. U izborništvu Imotski pobijedio je Virgil Perić, u izborništvu Korčula–Ston–Orebić pobijedio je Juraj Biankini, a u izborništvu Zadar–Rab–Pag pobijedio je dr. Ante Trumbić i narodnjak knez Hubert Borelli. Istovremeno su pravaši u Carevinskom vijeću u Beču od devet zastupnika, koliko ih je do 1897. godine Dalmacija birala u središnji Parlament, imali tri zastupnika: Biankini, Dapar i Perić. Godine 1897. održani su izbori za Carevinsko vijeće na kojima je prvi put sudjelovala i dalmatinska Stranka prava. Izbori su održani na temelju promijenjenog izbornog zakona prema kojem je Dalmacija birala u Carevinsko vijeće 11 zastupnika, a ne 9 zastupnika kao do tada. Poučeni lošim iskustvima s prethodnih saborskih izbora, kada su pravaši nastupali samostalno, ovog puta odlučili su sklopiti sporazum s Narodnom hrvatskom strankom, kako bi povećali šanse za uspjeh na izborima i spriječili izbor autonomaša i Srba u Carevinsko vijeće. Izborni sporazum između Stranke prava i Narodne hrvatske stranke sklopljen je u Zadru 11. veljače 1897. Prema sporazumu dogovoreno je da Stranka prava istakne svoje kandidate u tri izborništa, a Narodna hrvatska stranka u svim ostalima. Narodnjaci su naknadno sklopili sporazum i sa Srbima. U sporazumu je Narodna hrvatska stranka prepustila dva izborna kotara Srpskoj stranci. Narodnjaci su sporazumom nastojali onemogućiti izbor autonomaša, u čemu se na kraju i uspjelo jer Autonomaška stranka više nikada nije imala svog zastupnika u Carevinskom vijeću. Izbori su održani sredinom ožujka 1897. godine. Na izborima je Stranka prava osvojila 3 mandata, Narodna hrvatska stranka osvojila je 6 mandata, Srpska stranka 2, a Autonomaška stranka niti jedan mandat. Hrvatski zastupnici iz Dalmacije, i pravaši i narodnjaci su 30. ožujka 1897. godine u Carevinskom vijeću u Beču dali posebnu *Izjavu* u vezi državnopravnog položaja Kraljevine Dalmacije. U toj *Izjavi* iznijeli su da, iako Dalmacija „danas de facto pripada kraljevinam i zemljam zastupanim na carevinskom vijeću“, ona „de jure“ pripada kraljevini Hrvatskoj, što se temelji na hrvatskom državnom pravu. U *Izjavi* su po prvi put svi hrvatski zastupnici iz Dalmacije izjavili da „Dalmacija nije po pravu austrijska pokrajina već cjeloviti dio cjelokupne Hrvatske kraljevine.“³⁷

³⁷ M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 289–293.

2.5. Raskol Stranke prava

„U trenutku kada su pravaši potkraj 19. stoljeća bilježili svoje prve veće izborne uspjehe, u banovinskoj Stranci prava dolazi u listopadu 1895. do najžešćih frakcijskih borbi i rascjepa na frankovce i domovinaše što će tri godine poslije dovesti što će tri godine poslije dovesti do raskola i u redovima mlade dalmatinske Stranke prava.“³⁸

Prve stvarne razmirice u Stranci prava u Banskoj Hrvatskoj javljaju se s pojavom modernog pravaštva. Još početkom devedesetih godina 19. stoljeća, u vremenu vladavine bana Khuena–Hedervaryja, koji je uspješno uklanjao sve oporbene prepreke na putu prema učvršćivanju nagodbenog i dualističkog sustava u Banskoj Hrvatskoj. Ugled Stranke prava u Banskoj Hrvatskoj do tada je počivao na djelu Ante Starčevića, koji je osvojio puk šireći misao i težnju za slobodom Hrvatske.³⁹ Frakcijske borbe za Starčevićovo političko naslijeđe dovele su krajem 1895. godine do toga da se jedinstvena banovinska Stranka prava rascijepila na maticu Stranke prava ili domovinaše, i Čistu stranku prava ili frankovce. Ante Starčević, Josip Frank, Eugen Kumičić i Mile Starčević izašli su iz stranke i osnovali su Čistu stranku prava. Razlog za lom je pronađen u istupu Folnegovića prigodom rasprave o studentskim demonstracijama u Zagrebu 1895. godine. Folnegović je prigodom rasprave osudio akademsku mladež i zbog njegove osude mnogi nezadovoljnici su počeli napuštati stranku prava. Naziv stranke značio je da se „čisti“ pravaši „pročistili od truleži“ i da oni jedini predstavljaju čistu hrvatsku ideju.⁴⁰

Pravaška glasila u Dalmaciji ispočetka su dosta oprezno i suzdržano pisala o rascjepu u banovinskoj stranci prava, jer su se nadali brzom izmirenju zavađenih frakcija i ponovnom uspostavljanju jedinstvene stranke prava. U Splitu je 21. studenoga 1895. održana godišnja skupština dalmatinskih pravaša. Na skupštini su pravaši jednoglasno usvojili šest zaključaka o neutralnom stajalištu dalmatinskih pravaša. I na drugoj skupštini Stranke prava, održanoj u Splitu, većina se pravaša izjasnila neutralnima, iako je bilo pojedinaca kao što su Supilo i Prodan, koji su otvoreno zagovarali jednu odnosno drugu stranu.⁴¹

³⁸ M. Diklić, „*Stranka prava u Dalmaciji krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.*“, 116–117.

³⁹ B. Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska i pravaši*, 88.

⁴⁰ Isto, 89.

⁴¹ Isto, 117- 120.

Većina dalmatinskih pravaša poput Supila bila je sklonija domovinašima, a tek manji dio na čelu s Prodanom bio je za Franka i Čistu stranku prava, a pravaši pod Trumbićem borili su se za neutralnost, premda su bili bliži matici Stranke prava u Hrvatskoj.⁴²

Don Ivo Prodan je, slijedeći stari duh izvornog Starčevićeva pravaštva, prvi u Dalmaciji oštro napao i kritizirao „moderno“ pravaštvo. Nakon rascjepa, međutim, među banovinskim pravašima Ivo Prodan ipak se stavlja na stranu Josipa Franka i njegove Čiste stranke prava. Podjela banovinskih pravaša na frankovce (nazvane tako po Josipu Franku) i domovinaše (nazvane tako po listu *Hrvatska domovina*) imala je negativan utjecaj na razvoj pravaštva u svim hrvatskim zemljama, a posebice na mladu Stranku prava u Dalmaciji. „Između Trumbića, Supila i Prodana javljaju se sve veće idejne razlike, tako da je bilo pitanje trenutka kada će doći do otvorenog rascjepa između liberalnih pravaša i Prodanove struje u pravaškom pokretu u Dalmaciji.“⁴³

Ivo Prodan sa svojim pristalicama je više puta pokušavao navesti dalmatinsku Stranku prava da prekine neutralnost i da podupre Josipa Franka i Čistu stranku prava. Prodanovi pokušaji da navede dalmatinsku Stranku prava da podupre Josipa Franka i prekine neutralnost bili su neuspješni.⁴⁴ Nakon godišnje Skupštine dalmatinske Stranke, održane u Splitu 31. kolovoza 1898. godine, potvrđeno ranije stajalište o neutralnosti dalmatinskih pravaša i odbačena je *Rezolucija Mjesnog odbora zadarskih pravaša*, po kojoj bi se za raskol pravaša u Bansknoj Hrvatskoj krivilo domovinaše, a podržavalo frankovce i tražilo od nazočnih pravaša da podupru rad Čiste stranke prava u Hrvatskoj. Nakon što je Rezolucija odbačena, Prodan je zajedno sa svojim istomišljenicima napustio Skupštinu. Prodanovo napuštanje skupštine bila je najava i početak rascjepa u dalmatinskoj Stranci prava. Don Ivo Prodan, nezadovoljan odlukama pravaške Skupštine u Splitu i nezadovoljan svojom pozicijom u stranci, saziva posebnu konferenciju, na kojoj se bez pritiska Trumbića ponovno raspravljalo o stanju u dalmatinskoj Stranci prava i odnosu dalmatinskih pravaša prema rascjepu u banovinskoj Stranci prava. Prva konferencija dalmatinskih „čistih“ starčevićanaca održana je u dvorani Hrvatske čitaonice u Arbanasima kod Zadra 19. listopada 1898. godine. Na konferenciji su govorili mnogi sjevernodalmatinski pravaši, a najviše je govorio don Ivo Prodan koji je htio igrati ulogu Franka u Dalmaciji. Ivo Prodan u svom govoru navodi da u dalmatinskoj Stranci

⁴² M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 362.

⁴³ I. Petrinović, *Ante Trumbić*, 40.

⁴⁴ M. Diklić, *Don Ivo Prodan*, 38.

prava sve više prevladava zlo i bezvlađe, a za takvo stanje Prodan krivi vodstvo Stranke – Trumbića, Biankinija i Supila.⁴⁵

Prva konferencija čistih dalmatinskih starčevićanaca u Arbanasima naišla je na negativan odjek u dalmatinskom stranačkom tisku, osobito u pravaškom tisku. Supilova *Crvena Hrvatska* najoštrije osuđuje zadarske „čiste“ i izravno krivi Ivu Prodana za rascjep u dalmatinskoj Stranci prava. I Biankinijev *Narodni list* osuđuje Prvu konferenciju starčevićanaca, odbacuje prigovore upućene na rad pravaških zastupnika u Carevinskom vijeću i navodi da zbog osobnih ambicija pojedinaca i rascjepa Stranke prava u Banovini nije trebalo cijepati Stranku prava u Dalmaciji. Rascjep između dalmatinskih pravaša doveo je do dviju pravaških stranaka u Dalmaciji: matice Stranke prava na čelu s Biankinijem i Trumbićem i Čiste stranke prava na čelu s Baturićem i Prodanom.⁴⁶

Već 7. svibnja 1900. godine u Splitu osniva se Hrvatsko političko društvo za Dalmaciju, koje je imalo cilj „da uzgaja, širi, i brani u Dalmaciji hrvatsku narodnu i političku misao“. Predsjednik tog društva bio je Ante Trumbić, a tajnik Josip Smodlaka. Trumbić je političko društvo osnovao da bi spriječio rascjep Stranke prava u Dalmaciji, jer se Prodanova struja nije slagala sa Trumbićevim stajalištem prema rascjepu Stranke prava u Hrvatskoj. Hrvatsko društvo u Dalmaciji je imalo cilj jačanja političkog saveza pravaša i narodnjaka u Dalmaciji i sprječavanje nepovoljnog utjecaja raskola u Stranci prava na pravaški pokret u Dalmaciji. Osnivanje društva odmah je kritizirao don Ivo Prodan u svojem listu „Hrvatska kruna“. Prodan je tvrdio da društvo napušta Starčevićev program kao duh i slovo Stranke prava.⁴⁷ „Poslije smrti predsjednika Narodne hrvatske stranke Gaja Bulata u lipnju godine 1900. stišavaju se sukobi između narodnjaka i pravaša, osobito onih koji su tvorili Hrvatsko političko društvo, pa je uoči izbora za pokrajinski sabor godine 1901. došlo među njima do čvršćeg sporazuma.“⁴⁸

Nakon što su se dalmatinski „čisti“ pod vodstvom don Ive Prodana na Prvoj i Drugoj konferenciji Čiste stranke prava u Dalmaciji sasvim odvojili od matice dalmatinske Stranke prava i konstituirali u potpuno novu političku stranku, odlučili su samostalno izići na izbore za Dalmatinski sabor u prosincu 1901. godine. Na izborima za Dalmatinski sabor u prosincu 1901. godine dalmatinska Čista stranka prava izborila je 3 zastupnička mjesta od mogućih 41.⁴⁹

⁴⁵ Isto, 38-40.

⁴⁶ M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 370.

⁴⁷ I. Petrinović, *Ante Trumbić*, 42.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ M. Diklić, *Don Ivo Prodan*, 43.

Rascjep među dalmatinskim pravašima nije bio razmjera kao rascjep u Banskoj Hrvatskoj. Stoga su se na početku rada Dalmatinskog sabora 1902. godine sastali novoizabrani zastupnici Čiste stranke prava sa zastupnicima Stranke prava i radi uspješnijeg parlamentarnog djelovanja osnovali zajednički Klub Stranke prava, koji je imao ukupno 11 zastupnika. Za predsjednika Kluba izabran je Trumbić, za dopredsjednika Petar Ružević, a za tajnika Nikola Ribičić.⁵⁰

U razdoblju od 24. lipnja do 26. srpnja 1902. godine Klub stranke prava zasjedao je više od 11 puta. Na tim sastancima, pod Trumbićevim vodstvom, kreirala se sveukupna strategija i taktika djelovanja svih pravaških zastupnika i stranaka u Saboru. „Tako je Ante Trumbić početkom 20. stoljeća, a osobito nakon što je postao predsjednik Hrvatskog političkog društva i Kluba pravaških zastupnika u Dalmatinskom saboru, postupno preuzimao sve konce Stranke prava u svoje ruke, iako službeno nije bio biran za njezina predsjednika.“⁵¹

⁵⁰ M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 377.

⁵¹ M. Diklić, „*Stranka prava u Dalmaciji krajem XIX. i početkom XX. stoljeća.*“, 126.

3. Khuenova vladavina

„U Zagrebu su u jesen 1883. i zabrinuto i radoznavo iščekivali rješenje krize začete jurišem na grbove. Dakako, kao nemoćni gledaoci. U nepovrat je propala nekadašnja ustavna krilatica „*nihil de nobis sine nobis*.“⁵² Vlada u Budimpešti nije popuštala i po zahtjevu vlade dvojezični grbovi morali su se postaviti da ne bi trpio prestiž državne vlasti. Ban Pejačević 24. kolovoza podnosi demisiju, jer se ne slaže s odlukom budimpeštanske vlade. Kao odgovor na demisiju Pejačevića, vlada Kolomana Tisze obustavlja ustav i na poziciju carskog komesara dolazi general H. Ramberg. Ramberg je 7. rujna uspostavio dvojezične grbove, koji su, međutim 16. listopada zamijenjeni „nijemim grbovima“ bez ikakvog natpisa. No već 1. prosinca 1883. vraćen je ustav i banom je imenovan dotadašnji 34–godišnji veliki župan u Gjurju Dragutin grof Khuen Hedervary.⁵³

„U Hrvatskoj su Khuen–Hedervaryja rijetki političari poznavali, osim možda starijih madžarona. Narod dotad uopće nije čuo njegovo ime, a ni u Ugarskoj se nije neki Khuen–Hedervary istaknuo u javnom životu. Kad je imenovan banom, bio je navršio tek 34 godine. Dotad je bio veliki župan u Györu. Postao je banom jer nije bilo drugog pogodnog kandidata. Odlučna je u svemu tome bila činjenica što je od madžarskih aristokrata jedini dobro znao hrvatski. Čisti Madžar bez poznavanja jezika ne bi uopće mogao obavljati banske dužnosti jer je službeni jezik u zemlji bio hrvatski. Možda je Tiszi bio pouzdan i zato što je preko žene, rođene grofice Teleky, bio u nekoj tazbini s Tiszom, koliko god Teleky nisu bili caru naročito simpatični.“⁵⁴ Khuen je unazad par godina bio studirao pravo u Zagrebu, općio u kući baruna Levina Raucha i vrlo intenzivno sudjelovao u društvenom životu unionističkih krugova. U Hrvatskoj nitko nije ozbiljno shvatio dolazak i zadatak Khuena. Khuen ubrzo opovrgava sve slutnje.⁵⁵

Obnovio je ostatke Narodne stranke i uspio joj je formalno priključiti Srpski klub. Tako je nastala Khuenova „Narodna stranka“, koju su činili viši činovnici, neki odvjetnici i kapitalisti hrvatske i srpske narodnosti. Potpora većine srpskog građanstva režimu bana Khuena uvjetovala je nove žestoke napade hrvatske opozicije na Srbe. Narodna stranka u izbornim je kotarima, u kojima je odlučivala srpska većina, imala uglavnom sigurne mandate. Uz pomoć toga Khuen je punih 20 godina uspijevaao izvršavati zadatak očuvanja dualizma.⁵⁶ Na području

⁵² Josip Horvat, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, Zagreb, 1967., 24.

⁵³ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske.*, Zagreb, 1989., 213–214.

⁵⁴ J. Horvat, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, 25.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Mato Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod, 2001., 24.

Hrvatske Srbi su imali 3 stranke: Srpski klub kao sastavni dio Narodne stranke, Srpsku samostalnu stranku i Radikalnu stranku, koja je nastala od disidenata Samostalne stranke 1896. godine.⁵⁷

“Khuen je u saborskoj periodu 1884. – 87. uspješno osigurao svoju vlast u skladu s interesima mađarske vlade. Uklonio je naime sve zakone iz Mažuranićeva vremena koji nastoje osigurati hrvatsku autonomiju sa značenjem državnosti. Učvrstio je strogi nadzor onemogućavanjem svake samouprave i samostalna sudstva ili, drugim riječima, pretvorio je Hrvatsku i Slavoniju u mađarsku pokrajinu u smislu opetovano jasno izrečenih zahtjeva ministra predsjednika Tisze te Ugarskoga sabora i novina. Kao „vođi“ saborske većine Khuenu nije bilo teško da dade izglasati zakonske osnove koje su služile osiguranju toga cilja.⁵⁸

Ključna Khuenova zakonska osnova bila je ona kojom se ukida samouprava županija i gradova, a odnosila se na reorganizaciju uprave, ujednačavajući upravne norme bivše Krajine i provincijalnih dijelova. Khuenov zakon o reorganizaciji županija trebao je vratiti moć velikim županima, što je Mažuranić ograničio svojom reformom. Khuen je svoju reformu opravdavao vraćanjem na "povijesne temelje" i osiguravanjem "kontinuiteta" županijskog sustava. Drugi značajan udarac bio je ukidanje gradske samouprave, gdje je prema zakonu vrhovni nadzor nad upravom Zagreba obavljao vrhovni načelnik, a nad ostalim gradovima veliki župani. Vrhovni načelnik trebao je nadzirati gradsku samoupravu kao neka vrsta povjerenika, odanog Khuenu.⁵⁹

Grof Khuen lako se obračunava s opozicijskim političkim strankama, koje ga ne mogu ozbiljno ugroziti. Kako bi ubuduće ograničio neki jači uspjeh opozicije na izborima, Khuen je počeo reformirati izborni red. Khuen je 1887. godine definitivno izmijenio izborni zakon. Promjene izbornog zakona su Khuenu jamčile trajni uspjeh. Smanjen je broj virilista, a izborne kotare razgraničio je tako da je opozicija automatski morala ostati u manjini. Glasovanje je bilo javno, a izborni cens je bio razmjerno visok za siromašnu zemlju. Izborni zakon bio je temelj satrapskog sistema. Khuen je zastrašivanjem, falsifikatima, korupcijom i fizičkim nasiljem rušio moral i brojčanu snagu opozicije.⁶⁰

„Paralizirajući aktivnost Stranke prava, Khuen počinje voditi sa Strossmayerom pritajeni duel koji će potrajati petnaest godina. Zapravo ga ni ne vodi Khuen, u sjeni Khuenovoj krije se sam car.“⁶¹ Strossmayer se već od 1878. godine ne bavi aktivno politikom, ali i dalje je centralna ličnost hrvatskog javnog života i nositelj je ideje koja je opasna vanjskopolitičkim ciljevima

⁵⁷ Isto 332–333.

⁵⁸ M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 513–514.

⁵⁹ Isto 514–515.

⁶⁰ J. Horvat, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, 41–42.

⁶¹ J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1989., 214–215.

Austro–Ugarske na Balkanu. Strossmayer je za Khuena opasniji protivnik od Starčevića, koji svojom povučenošću ne smeta ni Khuenu niti ugrožava ambicije bečke vanjske politike. Strossmayer je kao crkveni dostojanstvenik bio teško dokučiv, pa je Khuen sabotажom nastojao sve Strossmayerove akcije sabotirati. Protiv Strossmayera se vodila politika sitnih uboda: otvarala se njegova korespondencija i progonili su se njegovi prijatelji i štíćenici. Do vrhunca krize u borbi Franje Josipa i Strossmayera dolazi 1888. godine. Riječ je o poznatoj bjelovarskoj aferi, u kojoj je Franjo Josip u dvoboju sa Strossmayerom izgubio svoju vlast nad sobom i dao maha svoj svojoj gnjevnoj mržnji. Za Bjelovarski događaj odmah se saznalo i još istoga dana priređene su Strossmayeru manifestacije u Bjelovaru. Car je biskupu uputio uvredljivu primjedbu nazvavši ga ludim, na što je biskup odgovorio snažno i odlučno. Nitko se do tada nije usudio tako govoriti Franji Josipu kao što je to učinio Strossmayer. On je bio jedini koji mu je izravno rekao da laže. Unatoč pobjedi u duelu s Franjom Josipom, Strossmayer je postao svjestan problema koje donosi Khuenov režim, primijetivši kako pritisak na zemlju postaje sve snažniji. Uočio je da je sve manje ljudi koji se na javnim mjestima usuđuju suprotstaviti režimu, jer bi činovnici koji glasaju protiv vlade bili strogo kažnjeni. Strossmayer je pisao Račkom, savjetujući da treba biti strpljiv i da se napadi moraju odbijati poštenim sredstvima, prepuštajući ostatak sudbini i vremenu te da će njihova poštena stvar kad-tad pobijediti. Rački je bio ključna figura u pregovorima s pravaškom strankom Ante Starčevića, započetim 1892. godine, s ciljem stvaranja koalicije i zajedničkog programa dviju oporbenih stranaka. Taj program stupio na snagu nekoliko mjeseci nakon njegove smrti.⁶²

U veljači 1894. godine umire Rački. Khuen je je iste godine uveo mađarski jezik kao donekle obavezan predmet u srednje škole. Dvije godine poslije Račkoga umire i Ante Starčević. „Oficijelna hrvatska politika u te godine na najnižoj je točki depresije, kao da se vratila u dane prije preporoda. Sile mađarizacije nije više avet, nego stvarnost. U tom odsudnom času mlade ruke preuzimaju barjak borbe.“⁶³

Događaji uoči dolaska Franje Josipa I. u Zagreb nisu bili nikakva neočekivana pojava. Od 1894. nadalje slični incidenti se pojavljuju u Hrvatskoj, ali i u drugim dijelovima Austro–Ugarske kao simptomi teške bolesti državnoga sistema. Hrvatska se tijekom vladavine grofa Károlyja Khuena-Héderváryja našla u teškoj političkoj i društvenoj situaciji. Princip "divide et impera", temelj njegove državne politike, uspješno je primjenjivan kako bi oslabio hrvatski nacionalni pokret. Khuenov režim poticao je i jačao srpski nacionalizam, preobraćajući nekadašnje "pravoslavne Hrvate" u borbene Srbe. Pod njegovim režimom, srpskoj političkoj

⁶² Wolf Behnschitt Dietrich, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830.–1914.*, München, 1980., 170.

⁶³ J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 216–221.

eliti bilo je strano sudjelovanje u hrvatskoj državotvornoj borbi te su provodili pragmatičnu politiku utilitarizma. Do 1895. godine Khuen je tri puta, u izbornim bitkama 1884., 1887., i 1892., uspješno porazio političku oporbu i bio uvjeren da je riješio "hrvatsko pitanje". Međutim, zanemario je snagu naroda i novu, ambicioznu generaciju koja je žudila za promjenama. Godinu prije dolaska cara Franje Josipa u Zagreb, opozicijske stranke uspjele su se ujediniti pod zajedničkim programom, temeljenim na idejama Janka Draškovića. Režimi poput Khuenovog nesvjesno su podržavali agitaciju protiv sebe, što se očitovalo u nasilnoj mađarizaciji željeznica i provokativnom osnivanju mađarskih škola. Provokacije su 16. listopada 1895. eskalirale, a sveučilišna omladina spalila je mađarsku zastavu, što je izazvalo niz uhićenja i pojačalo napetosti u cijeloj Hrvatskoj i ostalim dijelovima Monarhije. Proces protiv učenika počeo je 11. studenoga, a mjesec dana nakon spaljivanja zastava izrečena je osuda. Stjepan Radić osuđen je na 6 mjeseci zatvora, Đuro Balaško na 5 mjeseci, a Milan Dörwald, Osman Hadžić, Josip Šikutrić, Matija Vedriš, Vladimir Vidriš, Ivo i Vladimir Frank na četiri mjeseca; Ivo Dobržanski, Ante Fabrio, Dinko Fabris, Josip Heneberg, Milan Hren, Franjo Jakša, Milan Krištof, Milan Krleža, Gedeon Knežević, Milan Metelka, Milan Remetin, Stjepan Šiletić, Franjo Urbani, Ladislav Karan, Živko Bertić, Stjepan Car – Kurjan, Josip Dostal, Stjepan Kajba, Josip Krnjak, Svetomir Korporić, Roko Maričić, Konstantin Momirović, Franjo Papratović, Zvonimir Pajk, Ivan Štemberger, Veljko Tomić i Krešimir Fibić na tri mjeseca. Događaj paljenja mađarske zastave za stranački život imao je presudno značenje. Nastup novog naraštaja ujedno je i početak opće reorganizacije hrvatskog stranačkog života. Proces reorganizacije hrvatskog stranačkog života je tada započet, a dozrjet će tek poslije 1903.⁶⁴

⁶⁴ J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 211–236.

4. Odjeci Khuenove vladavine

4.1. Odjek u Banskoj Hrvatskoj

„Protusrpske demonstracije u Zagrebu 1902. posljednji su prividni uspjeh taktike Khuenove. Danas je za prosuđivanje događaja sasvim sporedno da li je kobni članak „Srbi i Hrvati“, koji je izašao u kolovoskom broju *Srpskog književnog glasnika*, bio naručen od grofa Khuena ili ga je njegov pisac Nikola Stojanović spontano napisao. Svakako, njime je Khuen stekao potrebne elemente za miniranje aktivnosti hrvatske opozicije.“⁶⁵

U tom članku stajalo je da „Hrvati niti imaju posebnog, jezika, niti zajedničke običaje, ni čistog jedinstva života, ni što je glavno, svijesti o međusobnoj pripadnosti, stoga ne mogu biti posebna narodnost.“ Na ovaj provokatorski članak odgovorio je *Obzor* u svom broju od 27. VII. 1902. žestoko i kao stvaralac javnoga mijenja u Hrvatskoj *Obzor* je alarmirao sve slojeve. Nakon objave broja *Obzora*, u Zagrebu su izbile demonstracije koje su poprimile revolucionaran karakter. Khuen je tim protusrpskim demonstracijama postigao Pirovu pobjedu, jer događaji u Zagrebu nisu ostavili dubok trag na političku scenu – proturežimska fronta nije bila slomljena. Već dvije godine kasnije, ideja hrvatsko-srpske koalicije postala je stvarnost. Protusrpske demonstracije iz 1902. godine u Zagrebu zapravo su poslužile kao glavni pokus za proljetne demonstracije 1903., koje su na kraju dovele do pada režima grofa Khuena-Héderváryja.⁶⁶

“Najslabija je strana Ugarsko – hrvatske nagodbe iz 1868. bio financijski odnos.... Da bi financijski poslovi tekli dalje, staru financijsku nagodbu „provizorno“ bio produljili, redovno na štetu Hrvatske. Pregovori za novu nagodbu započeli su 1898. godine, a tek je 24. veljače 1903. stigao pismeni odgovor ugarske regnikolarne deputacije, koja je glatko otklonila sve prijedloge hrvatske deputacije.“⁶⁷ U odgovoru ugarske deputacije stajalo je „Hrvatska je pasivna, Hrvatske ne može svojim doprinosom za zajedničke poslove udovoljavati svojim dužnostima, Ugarska je iz milostinje uzdržava, plaća za nju dugove i deficite.“⁶⁸ Na ovu mađarsku provokaciju planula je prvo omladina. Demonstracije su počele na sveučilištu 24. ožujka i od toga dana nisu prestajale sve do Khuenovog odlaska.⁶⁹

Na zgradi zagrebačke željezničke prometne uprave osvanuo je 24. ožujka 1903. velikim pozlaćenim slovima isključivo mađarski natpis Magyar Kiralyi Allamvasutak. Ovaj događaj

⁶⁵ Isto, 246.

⁶⁶ Isto 246–247.

⁶⁷ J. Horvat, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, 67.

⁶⁸ J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 250.

⁶⁹ Isto, 251.

potaknuo je daljnje demonstracije protiv Khuena. Konačno je na dan mađarskog državnog blagdana, koji se u Hrvatskoj nije slavio, izvršena nova provokacija. Na raskrsnoj željeznici kod Zaprešića izvješena je mađarska zastava. Zastavu je nekoliko stotina seljaka silom skinulo, pa potom zapalilo. Nakon paljenja zastave prizvani žandari sukobili su se sa seljacima, a u sukobu su dva seljaka ranjena bajunetima. U sukobu je seljak Ivan Pasarić smrtno ranjen žandarskim tanetom.⁷⁰

„Bila je to prva, ali ne i posljednja hrvatska žrtva pala prije konačnog Khuenovog odlaska iz Hrvatske. Poginuli Pasarić pokopan je na groblju u Brdovcu. Danima nakon sprovoda njegov je grob čuvala čitava satnija vojnika iz straha da ne bi došlo do novih nemira.“⁷¹

4.2. Odjek u Dalmaciji

Krvoproliće je odjeknulo i u Hrvatskoj i u Dalmaciji. Kada je Dalmacijom počela kružiti netočna informacija da je Khuenov prijeki sud izrekao smrtne kazne za 20 Hrvata kao kaznu za uklanjanje mađarskih natpisa, došlo je do velikih demonstracija i prosvjeda te organiziranja novčanih prikupljanja za obitelji poginulih rodoljuba.⁷²

Na vijesti o snažnim sukobima između hrvatskog naroda i mađarskog režima pod vodstvom bana Karolyja Khuena Hedervaryja, kojeg su nazivali "krvnikom", Dalmacija je brzo i odlučno reagirala, jedinstveno kao jedan. Organizirani su prosvjedi diljem zemlje, održavane prosvjedne skupštine, hrvatske zastave spuštene na pola koplja, a narod je nosio crne trake. Simbolično su spaljivane slike Khuena Hedervaryja i mađarske zastave, a domaća i europska javnost bila je obaviještena o nasilju. Osnovani su brojni odbori za pomoć, te je žrtvama pokreta u Banovini pružena materijalna, moralna i financijska podrška.⁷³

Ante Trumbić, kao predsjednik pravaškog Saborskog kluba, 12. svibnja 1903. uputio je prijedlog svim saborskim zastupnicima da se pruži pomoć žrtvama Khuenovog režima u Hrvatskoj. Općinsko vijeće tada je odobrilo iznos od 1000 kruna kao pomoć postradalima i pokrenulo sabirnu akciju. Osnovan je Odbor građana za prikupljanje novčanih priloga, a Trumbić je bio njegov blagajnik. Akcija je ubrzo poprimila nacionalno-politički karakter, jer se Odbor nije ograničio samo na prikupljanje i raspodjelu pomoći, već je organizirao

⁷⁰ J. Horvat, *Pobuna omladine 1911. – 1914.*, 69.

⁷¹ Matijević, Zlatko, et al. «*Bilo je to godine devetsto i treće...*», *Časopis za suvremenu povijest*, vol.37, br.3, 2005, 585-595.

⁷² Isto.

⁷³ M. Diklić, *Don Ivo Prodan*, 114.

demonstracije protiv Khuena. Trumbić je, radi informiranja europske javnosti o događajima u Hrvatskoj, slao brzojave zastupnicima francuskog parlamenta i redakcijama europskih novina. Pod utjecajem narodnog otpora protiv Khuena, Trumbić i drugi vodeći pravaši odlučili su proširiti svoje aktivnosti i u inozemstvu, s ciljem ublažavanja represije Khuenovog režima. Jasno je da su događaji iz 1903. te masovni narodni otpor postavili dalmatinske pravaše, predvođene Trumbićem i Supilom, u novu političku poziciju. Zahvaljujući Trumbiću i njegovim bliskim suradnicima, europska je javnost bila obaviještena o stanju u Monarhiji, čime je hrvatsko pitanje prešlo iz unutarnjeg problema Monarhije u međunarodno pitanje od interesa za širu europsku javnost.⁷⁴

Prema izvještaju Frana Supila, urednika Novog lista u Rijeci, 1903. godine gotovo da nije bilo hrvatskog mjesta gdje se narod nije podigao kako bi na svoj način izrazio nezadovoljstvo zbog tadašnjih prilika. Supilo navodi da je zbog tih pobuna te godine u Hrvatskoj uhićeno više od 3000 ljudi.⁷⁵ Najizraženiji prosvjedi zabilježeni su u Splitu, Dubrovniku i Šibeniku. Za razliku od prijašnjih, ove demonstracije nisu bile samo usmjerene protiv Mađara, već su dobile i protuaustrijski karakter.⁷⁶

Hrvatski zastupnici iz Dalmacije u Carevinskom vijeću u Beču, predvođeni dr. Antom Trumbićem i don Jurajem Biankinijem, odlučili su se obratiti caru i kralju Franji Josipu I. kako bi izrazili svoj protest protiv mađarskog nasilja u banskoj Hrvatskoj. Nakon što im je odbijena molba za prijem kod vladara, odlučili su objaviti manifest naslovljen "Civilizovanom svijetu" u kojem su zahtijevali da se Hrvatskoj ne uskraćuju građanska sloboda i ustavnost koje su prisutne u ostalim dijelovima svijeta.⁷⁷

Naglo je poraslo protuaustrijsko raspoloženje naroda u Dalmaciji zbog toga što Car u Beču nije htio primiti i saslušati hrvatsko zastupstvo, koje je prosvjedovalo protiv Khuenovog nasilja u Hrvatskoj. Protuaustrijsko raspoloženje najviše se očitovalo na jesenjem zasjedanju Dalmatinskog sabora, održanom od 19. listopada do 12. studenoga, i pri protjerivanju dalmatinskog namjesnika Erazma Handela krajem 1904. godine.⁷⁸ Nakon manifesta porastao je i interes za hrvatsko pitanje u europskoj javnosti i veliki dio europskog tiska je pisao o zbivanjima u Hrvatskoj.⁷⁹

⁷⁴ I. Petrinović, *Ante Trumbić*, 46–47.

⁷⁵ Kolar-Dimitrijević, Mira. "Narodni pokret u Križevačkom kotaru 1903. godine" *Cris*, vol. XV, br. 1, 2013, str. 70–78.

⁷⁶ Tereza Ganza-Aras, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split, 1992., 187.

⁷⁷ Matijević, Zlatko, et al. «*Bilo je to godine devetsto i treće...*», *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 37, br. 3, 2005, str. 585–595.

⁷⁸ M. Diklić, *Don Ivo Prodan*, 45.

⁷⁹ Tereza Ganza-Aras, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša*, 178.

Čista stranka prava i njezini zastupnici u Dalmatinskom saboru poduprli su narodni pokret u Banskoj Hrvatskoj 1903. godine. *Hrvatska kruna* oštro pisala je protiv Khuenovog nasilja u Banovini, traži smjenu bana „krvnika“ i zagovara svekoliku pomoć za sudionike i žrtve pokreta.⁸⁰

4.3. Akcije dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću

Juraj Biankini, kao član Nagodbenog odbora, 1. travnja 1903. osvrnuo se na stanje u Banovini. Izjavio je da, kao Hrvat, može sudjelovati u nagodbenim raspravama jedino uz prosvjed protiv dualističkog sustava i s ogradom u prilog svim pravima hrvatskog naroda. Upozorio je da nagodbeni pregovori počivaju na nezakonitom temelju jer Hrvatska u njima ne sudjeluje izravno, kako je propisano § 4. zakonskog članka XII iz 1867. Također je istaknuo Vladinu zabranu javnih skupština, uhićenja i brutalno postupanje prema prosvjednicima u Zagrebu. Na 220. sjednici Carevinskog vijeća 3. travnja 1903., Juraj Biankini ponovno se osvrnuo na događaje u Hrvatskoj, iznoseći javni prosvjed protiv nasilnog postupanja vojske prema demonstrantima. U svom govoru izrazio je žalost što vojska u Hrvatskoj podupire "preziranje svih ustavnih prava". Biankini je dalje zaključio da Khuenov teror, kojim pokušava uspostaviti red i mir u Zagrebu, neće donijeti istinski mir ni red. Citirajući Tacita, rekao je: "Ubi solitudinem faciunt, pacem appellant!" te upozorio da je nezadovoljstvo u Zagrebu prošireno na cijeli hrvatski narod, čije je strpljenje iscrpljeno, što bi moglo dovesti do još većih nemira.⁸¹

„Dalmatinski su se zastupnici na 230. sjednici Zastupničkog doma Carevinskog vijeća, održanoj u petak 5. lipnja 1903., ponovno vratili događajima u Hrvatskoj. Kao što je Biankini i najavio, najprije su, ovaj put s prvopotpisanim Lovrom Borčićem, podnijeli "prešni predlog" Zastupničkom domu koji se odnosio na tri stvari: 1. uskratu audijencije zatražene od hrvatskih i slovenskih zastupnika, 2. provođenje sudske istrage o ekcesima u Ljubljani i 3. povredu tajnosti pisma u Hrvatskoj.“ Nakon burne rasprave za glasnogovornika slavenskih zastupnika je izabran Biankini. Ovaj istup slavenskih zastupnika je ujedno bio i zadnji istup dalmatinskih zastupnika u prvoj polovici 1903. godine. U lipnju, pa sve do ljetne stanke zasjedanja Carevinskog vijeća je održano još 7 sjednica. Na dnevnom redu ni jedne od tih 7 sjednica se nije raspravljalo o događanjima u Hrvatskoj. Na postavljene interpelacije se nije odgovorilo i nije se glasovalo o Borčićevu prijedlogu. „Službeni je Beč cijelo vrijeme vodio politiku

⁸⁰ M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 380.

⁸¹ Trogrlić, Marko. "Bečki odjeci nemira u Hrvatskoj 1903. godine: aktivnosti dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću u Beču", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 37, br. 3, 2005, str. 679-693.

svjesnog izbjegavanja odgovora, prešućivanja činjenica ili, pak, njihova neprestanog nijekanja.“⁸²

4.4. *Narodni list o Khuenovoj vladavini*

O događanjima u Hrvatskoj i o Khuenu aktivno je pisao Narodni list. List piše da je grof Khuen krvav u Hrvatsku naišao, poslije prebrzo zaboravljenih nemira od godine 1883, jer je on razlog tih nemira. Nadalje, list poziva na moralni pritisak „od ozdo“, da će se tako ubrzo riješiti najsrमतnijeg trostrukog žiga, tj. Mađarske saborske većine, mađarske uprave i mađarskog sudstva.⁸³ U idućem broju Narodni list piše da je „Khuenovština prodrła i u Dalmaciju“ i kao vidljiv simptom navodi zapljenu zadnjega broja „Narodnog Lista“. Zapljena Narodnog lista 16. 05. 1903. govori nam da je Khuenovština prodrła i do dalmatinskih državnih odvjetništava. „Kud vidljivijeg dokaze, da srca u Banovini i Dalmaciji skladno biju, kad eto u Beču skladno i odjekuju!“,⁸⁴ Krajem svibnja i početkom lipnja 1903. kritike Khuena u Narodnom listu dosegle su svoj vrhunac. O stanju u Hrvatskoj list piše sljedeće: „Zloglasni tiran ban Khuen Hedervary, narodni krvnik i zlotvor, predstavnik i glava barbarskog sistema, pod kojim Hrvatska izdiše, kad je vidio, da mu se ljulja banska stolica, koju je podigao na bezakonju i nasilju, na tamnicam i bajunetam, razaslao je, kao kakav krvoločni turski aga, svoje dželate, da dave, što pod ruku dodje. On u vis penje svoju stolicu, penje ju na gomili ustreljenih i obješenih tjelesa . . .“ Dalje list opisuje Khuena kao „krvoločnog vuka“ koji razdire „nemoćne ovce“. List se također osvrnuo i na povezanost Dalmacije i Banovine. „Krv, koja se tamo lieva, i naša je krv; prava, za koja se lieva, i naša su prava; ideali, koji ne uzmiču ni pred bajunetama ni pred vješalima, i naši su ideali...“ Narodni list poziva na zajedništvo Dalmacije i Banovine i da „U ovim uzvišenim časovima narodnog mučeništva sđružimo srca, sđružimo misli s braćom u Banovini.“⁸⁵ Narodni list je 3. lipnja 1903. objavio izjavu hrvatskih i slovenskih zastupnika iz Dalmacije, Istre i Trsta. U izjavi je istaknuto da se već nekoliko tjedana događaju teški incidenti u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, uključujući demonstracije i uhićenja. Vijesti o velikom broju ranjenih i ubijenih izazvale su duboku uzrujanost među narodom. Novine su izvijestile da pokušaji minimiziranja pokreta kao niz lokalnih izgređa ne mogu prikriti stvarnost, jer bi zapljena brzojava bila nepotrebna ako bi se radilo o manjim incidentima. Naglašeno je da bi, bez dubljih uzroka nezadovoljstva, umjetno poticanje nemira teško moglo izazvati takvu široku

⁸² Isto.

⁸³ „Zašto će grof Khuen ostati, ako privremeno ostane?“, *Narodni list*, 16. svibnja 1903., br. 39.

⁸⁴ „Domaće viesti“, *NL*, 20. svibnja 1903., br.40.

⁸⁵ „Nad palim žrtvama“, *NL*, 23. svibnja 1903., br.41.

reakciju, osobito među seljaštvom, koje je inače vrlo konzervativno. Izjava također kritizira stanje u tiskanim medijima, navodeći da je sloboda štampe ograničena poput nijedne druge prosvijećene zemlje. Oporbeni tisak suočava se s kaznama, zatvorima i zapljenama; pod sadašnjim banom, 102 novine su zaplijenjene 8702 puta, a u broju službenih novina „Narodne Novine“ od 18. svibnja 1903. navedeno je 15 članaka o zapljenama. Jedan zagrebački dnevnik imao je 958 zapljena od 1. studenoga 1883. do 27. svibnja 1903. Izjava također ukazuje na to da sustav vladavine ne poštuje zajamčena prava Hrvatske prema dvostranom ugovoru.⁸⁶ Nadalje, Narodni list izvještava o događajima od 31. svibnja 1903. u Zagrebu, ističući specifične detalje o grofu Khuenu. List piše da „Grof Hedervarski nije nikad volio govoriti istinu ali je uvijek iz petnih žila nastojao, da ne mora tako lagati, da ga svatko u laži može uloviti.“ Dalje list piše kako je Khuen u Beču i Pešti govorio vrlo općenito kad je primio urednika „Fremdenblata“ i „Budapest! Hirrapa“ i da je Khuen plemiću Körberu iznio podatke po kojima nitko nije obješen i među narodom nema nezadovoljstva. Informacije koje je Körber primio od Khuena iznio je pred bečki parlament, dakle i pred Europu. Khuen je Körberu prenio da su tijekom nemira od 27. ožujka do tog dana, dakle u razdoblju od dva mjeseca, dvije osobe teže ranjene, a jedna lakše, pri čemu je treća osoba sama napala bajunetom. List dalje piše da „... grof Hedervarski mrzi sve, što je hrvatsko, kako god bi najvolio, da čitav narod sam nasrne na bajunete, koje mu tako uslužno nudja i daje čitava jedna carevina, ipak bi sada iz svega svoga opakoga srca želio, da seljaci Ivan Pasarić iz Zaprešića i Gabiuel Krajačić iz Male Gorice (Sv. Nedelje) — nisu mrtvi. Želio bi i to, da Pasarić nije ostavio šestero, a Krajačić osmero djece, jer mu se čini osobito po noći, da će poludjeti od plača te djece, što pište, što vrište: „Lažeš krvnice!“⁸⁷ Narodni list je 17. lipnja 1903. izvijestio i čak nacrtom prikazao kako je Khuen 14. lipnja sudjelovao na procesiji na Tijelovo. Narodni list izvještava da ni Khuenovo fizičko osiguranje nije moglo spriječiti da narod organizira demonstracije. Navodi se da je narod na ulicama klicao "pereat", zviždao, i da je jasno dao do znanja da ban nije dobrodošao. List opisuje kako su Khuena napali jajima i kamenjem, te da je ban bio prisiljen brzo pobjeći u kočiji.⁸⁸ „Tijelovska procesija, kojoj prema tradicionalnim običajima prisustvuje ban na čelu predstavnika svih javnih vlast, bijaše posljednja zgoda kad se grof Khuen Hedervary javno pojavio u Zagrebu.“⁸⁹ Za vrijeme tijelovske procesije grofu Khuenu predana je brzopjavka da su kralj Aleksandar Obrenović i kraljica Draga te noći umoreni u Beogradu. Par dana kasnije

⁸⁶ „Izjava hrvatskih i slovenskih zastupnika Dalmacije, Istre i Trsta“, *NL*, 3. lipnja 1903., br.44.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ „Dogodjaji u Hrvatskoj“, *NL*, 17. lipnja 1903., br.48.

⁸⁹J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 255.

grof Dragun Khuen Hedervary imenovan je ministrom-predsjednikom.⁹⁰ Vlada je imenovanjem grofa Khuena na poziciju ugarskog ministra–predsjednika još jedanput iskazao svoje povjerenje jakoj ruci Khuena Hedervarya.⁹¹ Narodni list od 1. srpnja 1903. godine piše o konačnom Khuenovom odlasku. List piše da „Dvadesetgodišnja Khuenova strahovlada nije slomila Hrvatske. Ova je možda malo kada, kao u zadnje doba, dala dokaza svoje narodne svijesti i snage. Khuen, preko moćnog zaledja Pešte i Beča, preko mamelučkog stada starih odmetnika i novih prilizavaca, preko husarskog bezakonja i nasilja, nije uspio, da od autonomne hrvatske države stvori magjarska provinciju.“⁹² List dalje piše kako je Khuen u Peštu primljen na isti način na koji je iz Zagreba bio otpraćen, uz zvižduke i usklike „pereat“ . U nastavku stoji u Narodnom listu da „Mi bismo doduše bili voljeli, da je Khuen drugačije otišao iz Hrvatske, jer nam nije baš polaskalo, što je jedan proglašeni prosti varalica, koji nas je za dvadeset godina i davio i gnjavio, bio počašćen telikim odlikovanjem, kao u neku ruku priznanjem za njegov zatorni rad u Hrvatskoj. Ali eto progucat ćemo i tu i na raboš upisati jedno iskustvo više, opet radostni, što nam je Khuen, i ako još uvijek dosta blizu, ipak nešto dalje...“⁹³ O odlasku Khuena i o političkom stanju list piše da „Sdruženje oporbe u Banovini, zajednički postupak u Dalmaciji, približavanje Srba i Hrvata, solidarnost Slovenaca – sve su to jamstva da se Hrvatska sabire.“⁹⁴ Nakon Khuena za hrvatskog bana 4. srpnja 1903. imenovan je Teodor grof Pejačević.⁹⁵ O Pejačevića Narodni list piše „Teodor Pejačević doktor je prava, Hrvatski govori onako isto na magjarsku, kako magjaro-tirolac gospodin Khuen, a njegovi su osjećaji raznarodjenoga, izrodjenoga hrvatskoga velikaša, vaspitanoga u preziru narodne demokracije, u magjarskom duhu i u peštanskom vazdahu.“ Dalje o banu Pejačeviću navodi da je čovjek koji će nastaviti Khuenovu politiku i koji će je provesti do kraja.⁹⁶

⁹⁰ Isto, 256.

⁹¹ J. Horvat, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, 71.

⁹² „Khuen ode!“, *NL*, 1. srpnja 1903., br.52.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 258.

⁹⁶ „U šatore svoje, Izrailju!“, *NL*, 8. srpnja 1903., br.54.

5. Politika „novog kursa“

5.1. Govori Ante Trumbića i don Ive Prodana na zasjedanju Dalmatinskog sabora

Zasjedanje Dalmatinskog sabora potkraj 1903. godine bilo je još pod dojmom zbivanja u Hrvatskoj, osobito protesta hrvatskih zastupnika i odlaska iz Hrvatske bana Khuena Hedervaryja. Trumbić je iskoristio raspravu o predračunu zemaljske vlade da bi govorio o aktualnom političkom trenutku koji pokreće politiku novoga kursa. Upravo je taj Trumbićev govor politička platforma koja će poslužiti za kasniju razradu i prihvaćanje Riječke rezolucije. Trumbić je svoj govor započeo slikanjem položaja Dalmacije, koju austrijska vlada smatra iznimkom u cijeloj Monarhiji i koja se neprestano nalazi pod upravom vojnih namjesnika. Trumbić se također osvrnuo i na politiku austrijske vlade koja ne samo da ne gradi željezničke pruge, što bi Dalmaciju povezalo s Europom, nego je ne povezuju ni s njezinim prirodnim zaleđem – Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom. Naročitu pažnju je Trumbić u svom govoru posvetio jezičnom pitanju. Trumbić je naglasio da više od 97 posto dalmatinskog stanovništva govori hrvatskim jezikom, pa bi bilo prirodno da službeni jezik u Dalmaciji bude hrvatski. Dalje u svom govoru ističe da austrijski namjesnik poziva da se uvede tuđi, njemački jezik. Po Trumbiću njemački jezik ne bi mogao prodrijeti u narod, ali bi narodna inteligencija u državnim uredima bila izložena opasnosti ponjemčenja i oštećenju svoga rodoljubnog osjećaja. Kako bi otpor protiv austrijske politike bio efikasniji, Trumbić poziva sve hrvatske stranke da ulože napor za smirenje domaćih sukoba koji ne proizlaze iz narodnih potreba. To je, zapravo, bio poziv svim političkim snagama u Dalmaciji da se suprotstave germanskoj politici „Drang nach Osten“, jer je ta germanska politika neprijatelj svim nenjemačkim narodima u Austriji, Balkanu i Italiji. Stoga, prema Trumbićevu mišljenju treba poraditi zajednički na rušenju dualizma u Monarhiji, u čemu treba pružiti pomoć Mađarima. U toj, do tada najoštrijoj kritici Austrije, Trumbić završava svoje izlaganje tvrdnjom da „u ovoj monarhiji nema pravice za hrvatski narod“, koji će živjeti poslije nje, te uzvikuje: „Bože daj Austriji sve ono što nama Hrvatima želi!“⁹⁷

Sudjelujući u općoj raspravi o pokrajinskom proračunu, don Ivo Prodan je na 11. Sjednici Dalmatinskog sabora, održanoj 8. studenoga 1903., održao jedan od svojih najpoznatijih govora. Na početku govora žestoko je kritizirao cjelokupnu austrijsku upravu u Dalmaciji koja, po njegovu sudu, hramlje na obe noge. Prodan je oštro kritizirao postojeći porezni sustav, a

⁹⁷ I. Petrinović, *Ante Trumbić*, 55–56.

osobito pretjerano visoku osobnu dohodarinu. Dalje se Prodan osvrnuo i na duljinu vojnog roka u ratnoj mornarici Austro–Ugarske Monarhije koji je trajao četiri godine. Ta duljina vojnog roka je najviše pogađala Hrvate jer su oni uglavnom služili u mornarici. Prodan drži da bi hrvatski narod, s obzirom na žrtvovanja za dinastiju i Monarhiju, trebao imati manji vojni teret od drugih naroda, odnosno da bi mladi Hrvati trebali služiti vojni rok dvije, a ne četiri godine. Iako je po svom političkom uvjerenju bio i ostao pravaš, Prodan je pravilno uočio koliko je za slobodu i nezavisnost jednog malog naroda bitna gospodarska razvijenost, pa je poticao i na sjednicama Sabora zagovarao integraciju i razvoj hrvatskog parobrodarstva, svjesno ga suprotstavljajući na Jadranu moćnom Lloyd. Nakon analize upravno–gospodarskih pitanja, Prodan prelazi na raspravu o hrvatskom državnopravnom pitanju. Za rješavanje tog ključnog pitanja Prodan tvrdi da nisu samo krivi stranci nego i mi sami, jer ne kaže se uzalud da svaki narod „ima onakvu vladu, kakvu zaslužuje.“ Obrazlažući povijesno i prirodno pravo na ujedinjenje hrvatskog naroda i hrvatskih zemalja, a osobito pravo na ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom, Prodan kaže: „S toga, po mom mnijenju, častna g. zastupnici, ako hoćemo, da već jednom dodjemo do nekakva uspjeha, treba da se svi uhvatimo za jedan štap i odlučno zahtievamo svoje i da tvrda, neoboriva narodna odluka ne mirovati, i nijedno dozvoljeno sredstvo ne mimoilaziti, dok se svojih prava ne dočepamo. Ne, nesmijemo mirovati, dok ne budu svi Hrvati pod jednom upravom i svi slobodni pod žezlom slavne habsburške dinastije; dok ne budemo imali suvereni parlament, kao što su ga imali Hrvati u doba svoje samostalnosti; dok ne budemo imali svoju posebnu hrvatsku vojsku ... dok ne budemo imali kako no ti na svom moru svoju trgovačku mornaricu s hrvatskom zastavom, kao što su se i prije na hrvat. moru vijale hrvat. zastave, a kao svoju trgovačku, tako svoju ratnu mornaricu, jer je nesmisao posebna kopnena vojska sa pomorskim skupinom; dok ne budemo opet kao nekoć kovali i imali hrvatski novac i sve financijske institucije neodvisne; sve dok ne budu naše interese u inozemstvu; sve u jednu rječ, dok kruna hrvatska, kruna Zvonimira i Tomislava ne bude sjala na glavi Habsburgovaca ili, eventualno, na ma čijoj drugoj glavi (uzbudjenje i gibanje u kući) koja bude štovala naša starodavna historična i prirodna prava; - sve dotle biti će hrvatsko pitanje viseće i otvoreno ne samo pred forumom monarkije nego i pred forumom cieloga svieta, jer mi imamo, gospodo, ne samo pravo, nego i dužnost, da nastojimo, ne o polovičnu, nego o potpunu rješenju hrvatske sudbine, da nastojimo, ne o polovičnu, nego o potpunu rješenju hrvatske sudbine, da se već jednom, ujedinjen i slobodan, uzmogne i naš narod samomu sebi posvetit. Ili smrt ili život !“⁹⁸

⁹⁸ M. Diklić, *Don Ivo Prodan*, 114–121.

Iz ovog govora Ive Prodana jasno se vidi da je krajem 1903. godine ipak prihvaćao neke elemente nove hrvatske politike.

5.2. Okupljanje političke snage

Prvi ozbiljni korak za ostvarenje cilja nove politike bio je poziv na suradnju i zajednički rad. Za ostvarenje cilja nove politike nastojalo se pridobiti i Talijane u Dalmaciji. Hrvatsko–talijanski odnosi su se uslijed događanja u sjevernoj Hrvatskoj poboljšali. Naime, događanja u sjevernoj Hrvatskoj često su nailazila na simpatije talijanskog tiska. Uz to je raspoloženje Talijana bilo izrazito protuaustrijsko zbog teške ekonomske zapuštenosti, koja je pogodila i talijanski dio stanovništva u Dalmaciji. Rasprave i pregovori s Talijanima vođeni su u Splitu i Zadru. Razrada onog što su talijanski predstavnici smatrali svojim pravom i onog što je o tome držala hrvatska strana, bila je poprilično teška i konkretnih rezultata nije moglo biti.⁹⁹

Jedna od ključnih ideja novog kursa bila je potaknuti šire slojeve građanstva na političko djelovanje putem organiziranja javnih skupova. Osim toga, političari novog kursa željeli su imati vlastiti list za promoviranje svojih ideja. Program tog lista oblikovan je u Trumbićevu stanu u Splitu, a naglasak je stavljen na glavni cilj politike – slobodu i ujedinjenje hrvatskog naroda, neovisno o Beču ili Pešti, te stvaranje duhovne povezanosti s ostalim Slavenima, osobito južnim, uz isticanje njemstva kao najveće prijetnje budućnosti hrvatskog naroda. Zagovornici politike novog kursa nastojali su pridobiti Zagreb za svoju novu politiku, smatrajući ga ključnim zbog njegove uloge kao središta Hrvata. Vjerovali su da bez Zagreba, njihova politika neće izaći iz okvira Dalmacije i neće postići širi utjecaj. Na poticaj Supila, Novi list reformiran je da bi služio kao platforma za promicanje ideja novog kursa. Politička pitanja u listu bila su obrađivana u potpunosti prema tim koncepcijama, analizirajući prošlost i sadašnjost Hrvata, Khuenov režim i njegove posljedice te politiku Beča. Već 1904. godine, vlasti su Novi list proglasile izuzetno opasnim dnevnikom. Planirano je da s reformama lista, politički fokus bude usmjeren prema Zagrebu, zbog čega je Supilo najviše pažnje posvetio Banovini. S druge strane, Narodni list pod Biankinijevim uredništvom nije ispunjavao potrebe novog kursa, jer Biankini nije bio pobornik radikalnog antiaustrijskog stava, već je zastupao ideju trijalizma.¹⁰⁰

⁹⁹ Tereza Ganza – Aras, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša, 192–193.*

¹⁰⁰Isto 234–240.

Dr. Ante Trumbić potaknuo je na sjednici zastupničkog Kluba svoje stranke staru želju za ujedinjenjem dalmatinskih pravaša i narodnjaka u jednu stranku. Trumbić je, kao predsjednik pravaškog Kluba dobio zadatak, da stupi u izravan kontakt s predsjednikom zastupničkog Kluba Narodne hrvatske stranke i povede pregovore o sjedinjenju između te dvije političke stranke. Ante Trumbić i Pero Čingrija su se tijekom 1904. godine sastali više puta, a konačni prijedlog sporazuma i program za ujedinjenje donijeli su početkom veljače 1905. u Dubrovniku.¹⁰¹

Do konačnog ujedinjenja došlo je 27. travnja 1905. godine u foajeu kazališta u Splitu. Fuzijom Kluba matice Stranke prava i Kluba Narodne hrvatske stranke nastao je zajednički Klub Hrvatske stranke. Za prvoga predsjednika stranke izabran je P. Čingrija, a dopredsjednik je postao Trumbić.¹⁰²

Nakon što su se u travnju 1905. dalmatinski pravaši, predvođeni Trumbićem i Biankinijem, ujedinili sa starim narodnjacima u Hrvatsku stranku, među preostalim pravaškim skupinama počela je jačati ideja o ponovnom zbližavanju. Na poticaj dubrovačkih pravaša, don Ivo Prodan započeo je pripreme za obnoviteljsku skupštinu, na kojoj su se ponovno ujedinili južnodalmatinski i sjevernodalmatinski pravaši u Stranku prava.¹⁰³

5.3. Riječka i Zadarska rezolucija

Kada je opozicija došla na vlast u Ugarskoj, Frano Supilo došao je na ideju da bi se hrvatska oporba trebala pokušati dogovoriti s novim ugarskim vlastima. Za tu zamisao uspio je pridobiti zastupnike Dalmatinskog sabora i austrijskog parlamenta, pravaše iz Istre te pojedince iz Hrvatske. Zahvaljujući njegovoj vještini i diskretnim političkim manevrima, 3. listopada nastala je Riječka rezolucija.¹⁰⁴

U tekstu rezolucije ističe se na početku da se radi o „političkome radu hrvatskoga naroda u pitanjima koja su neprijeporna i svima zajednička.“ Rezolucija svojim prvim odlomkom izražava uvjerenje da među hrvatskim opozicijskim zastupnicima postoji zajednički temelj interesa. Riječka rezolucija suptilno ističe da sjedinjenje Dalmacije s Bansom Hrvatskom nije krajnji cilj nacionalnog programa, već tek njegov početak. Ona je predstavljala inicijativu za sustavan rad na izgradnji nacionalne jezgre, ograničene na područje užeg dijela Hrvatske, Slavonije i Dalmacije unutar postojećih političkih okvira. Cilj rezolucije bio je osigurati

¹⁰¹ M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 351.

¹⁰² M. Diklić, „*Stranka prava u Dalmaciji krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*“, 131.

¹⁰³ M. Diklić, *Don Ivo Prodan*, 59.

¹⁰⁴ J. Horvat, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, 79–80.

ravnopravan položaj hrvatske buržoazije u odnosu na mađarsku kao temelj za buduće pregovore o hrvatsko-ugarskim odnosima. Riječka rezolucija stavlja politički napredak na prvo mjesto, zatim kulturni razvoj, a tek na treće mjesto gospodarski prosperitet.¹⁰⁵

Dva tjedna nakon došlo je do potpisivanja Zadarske rezolucije, kojom su, barem za nekoliko godina, pokopane hrvatsko–srpske stranačke nesuglasice i postignuta je potpora talijanske manjine.¹⁰⁶

U početku dalmatinska Srpska stranka nije podržavala program Hrvatske stranke, osobito njegovu prvu točku. Ipak, odlučila se priključiti iz nekoliko razloga. Djelomično su bili iznenađeni odlučnošću hrvatske opozicije u radikalnim potezima, ali su također smatrali da je mudrije sudjelovati u važnim događajima nego ih samo promatrati. Osim toga, Srbi u Dalmaciji bili su jednako ogorčeni austrijskom vladavinom kao i Hrvati. Na promjenu stava najviše je utjecala Srpska narodna samostalna stranka u Banovini, jer je srpska buržoazija u Banovini bila daleko više zabrinuta za ishod krize nego ona u Dalmaciji. Srpsko građanstvo u Banovini najviše je strahovalo od mogućnosti jačanja mađarizacije ako Mađari osiguraju veću državnost, što bi moglo smanjiti šanse za povezivanje Srba iz Banovine sa Srbima u Dalmaciji. Zadarska rezolucija nije akt kojim se odobrava i podržava Riječka rezolucija, nego je to samostalna izjava da Srpske stranke podupiru pokret u Mađarskoj koji je uperen protiv državnog sklopa koji sputava hrvatski i srpski narod. U prostorijama Zemaljskog odbora 14. studenog 1905. u Zadru postignut je sporazum u kojem se ističe da su Hrvati i Srbi jedan narod, ravnopravan, i da će zajedno raditi na sjedinjenju. Jezik bi se po sporazumu ubuduće trebao zvati srpski ili hrvatski, u školama bi se jednako učiti hrvatska i srpska povijest te latinica i ćirilica. Sporazum je na Saboru 1905. pozdravljen od svih osim don Ive Prodana. Prodan je izjavio da ne vidi razlog zašto bi Srbi trebali imati svoja posebna prava kad su oni s Hrvatima jedan narod, kako to i u sporazumu stoji.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Tereza Ganza- Aras, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša*, 323–330.

¹⁰⁶ J. Horvat, *Pobuna omladine 1911. – 1914.*, 80.

¹⁰⁷ Tereza Ganza- Aras, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša*, 333–335.

5.4. Slom „novog kursa „

„ Politika novog kursa kao djelatne političke prakse točno određenog modela nastalog u određenom povijesnom trenutku uglavnom završava na početku 1906. kada se kriza u Monarhiji razrješava na način koji nije bio povoljan za nosioce antibečke političke orijentacije u Dalmaciji. Naime do sloma dualizma nije došlo , a Mađarska je koalicija odustala od oštrog protuaustrijskog ponašanja.“¹⁰⁸

¹⁰⁸ Isto, 355.

6. Zaključak

Zaključno, Dalmacija je odigrala ključnu ulogu u političkim i društvenim previranjima 1903. godine, ne samo kroz pobune i demonstracije, već i kroz organizirane akcije pomoći Bansknoj Hrvatskoj. Demonstracije u Dalmaciji bile su izraz snažnog nezadovoljstva Khuenovom vladavinom, dok su akcije solidarnosti s Bansom Hrvatskom pokazale zajedništvo hrvatskih zemalja u borbi protiv režima. "Narodni list" imao je iznimno značajnu ulogu u tom razdoblju, jer je svojim stalnim kritikama Khuenove politike poticao političku svijest i organizirani otpor u Dalmaciji. Također, dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću često su istupali protiv Khuenovog režima, svojim govorima i protestima pridonoseći destabilizaciji njegove vlasti. Njihova borba, zajedno s glasom "Narodnog lista", bila je važan čimbenik u Khuenovom padu. Kraj Khuenovog banovanja označio je ne samo politički preokret, već i početak nove političke ere s "novim kursom", koji je imao za cilj rušenje dualističkog uređenja monarhije i ostvarenje većih prava za hrvatske zemlje.

7. Popis izvora i literature

7.1. Izvori

Narodni list (1903.), Zadar, br. 39., br. 40., br. 41., br. 44., br. 48., br. 52., br. 54.

7.2. Literatura

Horvat, Josip, *Pobuna Omladine 1911.–1914*, Zagreb: Udruga za kulturu Gordogan, 2006.

Horvat, Josip, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb : August Cesarec, 1989.

Gross, Mirjana, *Izvorno pravaštvo*, Zagreb: Golden marketing, 2000.

Dietrich Behschnitt, Wolf, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830.–1914.*, München: R. Oldenbourg Verlag München, 1980.

Atruković, Mato, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001.

Diklić, Marjan, „Stranka prava u Dalmaciji krajem XIX. i početkom XX. stoljeća“, *Pravaštvo u Hrvatskome političkome i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2013.

Petrović, Ivo, *Ante Trumbić*, Split: Književni krug Split, 1991.

Diklić, Marjan, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvoga svjetskog rata*, Zadar: Matica hrvatska Zadar i Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, 1998.

Diklić, Marjan, *Don Ivo Prodan – Političko djelovanje i parlamentarni rad*, Zadar: Matica hrvatska Zadar, 2003.

Đurasović, Barbara, *Prava crvena Hrvatska i pravaši – hrvatski nacionalizam u Dubrovniku početkom 20. stoljeća*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2021.

Ganza – Aras, Tereza, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split: Matica Hrvatska, 1992.

Trogrlić, Marko, "Bečki odjeci nemira u Hrvatskoj 1903. godine: aktivnosti dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću u Beču", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 37, br. 3, 2005, str. 679-693.

Diklić, Marjan, "Pravaštvo u Bibinjama", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, vol., br. 48, 2006, str. 645-654.

Kolar-Dimitrijević, Mira, "Narodni pokret u Križevačkom kotaru 1903. godine", *Cris*, vol. XV, br. 1, 2013, str. 70-78.

SAŽETAK

Ovaj rad istražuje političko i društveno stanje Dalmacije u vrijeme austrijske uprave, s naglaskom na razdoblje Khuen Hedervaryjeve vladavine od 1883. do 1903. godine. Cilj rada je analizirati ulogu Dalmacije u događajima 1903. godine, uključujući pobune i demonstracije, te pružanje podrške Banskoj Hrvatskoj, kao i značaj koji su "Narodni list" i dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću imali u kritici i slabljenju Khuenovog režima. Metodologija rada uključuje analizu novinskih članaka, govora zastupnika u Carevinskom vijeću te pregleda organiziranih političkih akcija iz tog razdoblja, uz fokus na pravaštvo i njegovu ulogu u Khuenovom padu. Glavni rezultati pokazuju da su pobune u Dalmaciji, potpomognute podrškom medija i političkih zastupnika, značajno pridonijele destabilizaciji Khuenove vlasti. Također, u radu je prikazano kako je pravaštvo, kroz svoje prosvjede i govore, imalo ključnu ulogu u političkom preokretu. Zaključno, Khuenov odlazak s banske pozicije označio je početak nove hrvatske politike – "novog kursa".

Ključne riječi: *Khuen Hedervary, Dalmacija, Narodni list, „novi kurs“*

ABSTRACT

This paper explores the political and social condition of Dalmatia during the Austrian administration, with an emphasis on the period of Khuen Hedervary's rule from 1883 to 1903. The aim of the paper is to analyze the role of Dalmatia in the events of 1903, including rebellions and demonstrations, and the provision of support for Banska Croatia, as well as the importance that "Narodni list" and the Dalmatian representatives in the Imperial Council had in criticizing and weakening the Khuen regime. The methodology of the work includes the analysis of newspaper articles, the speeches of representatives in the Imperial Council, and the review of organized political actions from that period, with a particular focus on the Party of Rights and its role in Khuen's downfall. The main results show that the rebellions in Dalmatia, aided by the support of the media and political representatives, significantly contributed to the destabilization of Khuen's government. Furthermore, the paper shows how the right-wing, through its protests and speeches, played a key role in the political upheaval. In conclusion, Khuen's departure from the position of the ban marked the beginning of a new Croatian policy - a "new course".

Key words: *Khuen Hedervary, Dalmatia, „Narodni list“, „new course“*

Obrazac A.Č.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Ben Bolai, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja sveučilišnog/e prvostupnika/ce Povijest i književni proučavanje i književnost, izjavljujem da je ovaj završni rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio završnog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnog rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 25.09.2024.

Potpis

Izjava o pohrani i objavi ocjenskog rada
(završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada - podcrtajte odgovarajuće)

Student/ica: Dean Baloi

Naslov rada: Doktorski radovi na temu Klava Fedorovaja 1903.

Znanstveno područje i polje: Književna povijest 19. stoljeća

Vrsta rada: Završni rad

Mentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):
prof. dr. sc. Marija Tringali

Komentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

Članovi povjerenstva (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

prof. dr. sc. Marija Tringali
prof. dr. sc. Miroslav Demšar
prof. dr. sc. Albert Jakić

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog ocjenskog rada (završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada - zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada.

Kao autor izjavljujem da se slažem da se moj ocjenski rad, bez naknade, trajno javno objavi u otvorenom pristupu u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o visokom obrazovanju i znanstvenoj djelatnosti (NN br. 119/22).

Split, 25.09.2016.

Potpis studenta/studentice: Dean Baloi

Napomena:

U slučaju potrebe ograničavanja pristupa ocjenskom radu sukladno odredbama Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima (111/21), podnosi se obrazloženi zahtjev dekani Filozofskoga fakulteta u Splitu.